

MƏQALƏLƏR TOPLUSU

BAKI – 2023
“Ecoprint”

Redaktoru: Balayar Sadiq
Tərtib edən: f.ü.f.d., dos. Radif Heybət oğlu Mustafayev

Cəmil Əhmədli
Məqalələr toplusu, Bakı, “Ecoprint” nəşriyyatı, 2023,
səh.270

Təkrar nəşr
ISBN 978-9952-8172-9-5

© Cəmil Əhmədli, 2023

Cəmil Əhmədli (27.10.1931-09.02.2010) Gədəbəy rayonunun Söyüdlü kəndində müəllim işləyən Mirzə Teymur ailəsində doğulmuşdur. 1938-ci ildə birinci sinifə gedən C.Əhmədli müharibə illərində, məktəblərin çətin fəaliyyət göstərdiyi dövrdə atasının yanında təhsil almışdır. 1948-ci ildə 10-cu sinifdə oxuyarkən respublikada keçirilən riyaziyyat

olimpiyadasının qalibi olmuşdur. Həmin il yeni yaradılmış Moskva Fizika-Texnika İnstitutunun nümayəndəsi C.Əhmədlinin oxuduğu məktəbin buraxılış imtahanlarında iştirak etmiş və onun həmin instituta qəbul olunduğunu bildirmişdi. Lakin maddi çətinliklərə görə Cəmil Əhmədli Moskvaya gedə bilmir, sənədlərini Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) fəlsəfə şöbəsinə verərək qəbul olmuş, həmin fakültəni fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir.

Cəmil Əhmədli 1953-cü ilin yayında SSRİ Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə İnstitutunun aspiranturasına müsabiqə yolu ilə imtahan verərək qəbul edilmişdir. 1956-cı ildə Akademik Teodar Oyzermanın rəhbərliyi ilə “Azadlıq və zərurət” mövzusunda dissertasiyasını müdafiə edərək, fəlsəfə elmləri namizədi alimlik dərəcəsini almışdır. 1960-cı ildə Bakıda nəşr edilən “Azadlıq və zərurət” (rus dilində) kitabı mövzuya dair keçmiş SSRİ məkanında ilk monoqrafiya idi.

1954-1956-cı illərdə Moskva Dövlət Universitetində, 1958-1962-ci illərdə Azərbaycan Sənaye İnstitutunda, 1963-1972-ci illərdə Bakı Ali Partiya Məktəbində, 1959-1974-cü illərdə Azərbaycan SSR EA-nın Aspiranturasında fəlsəfə kursundan dərs demişdir. 1957-ci ildə Fəlsəfə İnstitutunda (indiki Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu) elmi katib, baş elmi işçi, şöbə müdiri vəzifələrində işləmişdir. 1958-ci ildən etibarən “Materialist dialektikanın qanun kateqoriyası” mövzusu üzərində çalışmış, 1963-cü ildə 20 çap vərəqi həcmində 2 böyük monoqrafiya çap etdirir. 1964-cü ildə bu əsərlər filosofun doktorluq dissertasiyasının əsasını təşkil etmişdir.

Cəmil Əhmədlinin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə 1969-cu ildə Azərbaycanda ilk sosioloji laboratoriya yaradılmışdır. Laboratoriyanın əməkdaşları fəaliyyət göstərdikləri 15 il ərzində 10-a yaxın aktual mövzu üzrə tədqiqat keçirmiş, 100-dən çox kitab, elmi məqalə çap etdirmiş, 10-dan çox beynəlxalq

konfransların təşkilatçıları, iştirakçıları olmuşlar.

1966-cı ildə bərpa edilən Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutunun Fəlsəfə kafedrasının müdiri olan C.Əhmədli 1990-cı ilə qədər orada müdir vəzifəsində çalışmışdır. 1990-cı ildən 2000-ci ilə qədər Bakı Dövlət Universitetinin Fəlsəfə və sosiologiya kafedrasının müdiri vəzifəsində işləmişdir. Cəmil Əhmədli Bakı Dövlət Universitetində Humanitar fakültələr üzrə fəlsəfə kafedrasının professoru olmuşdur.

C.Əhmədli 16 monoqrafiyanın, 400-dən artıq məqalənin müəllifidir. O 12 doktor, 100-ə yaxın namizəd yetirmişdir. İdrak nəzəriyyəsi problemləri, fəlsəfi kateqoriyalar və prinsiplər problemi, müasir təbiətşünaslığın fəlsəfi problemləri, Elmi Texniki İnqilabın mahiyyəti və sosial nəticələri problemi istiqamətlərində elmi fəaliyyət göstərmişdir. Alim “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası”nda 54 məqalənin müəllifidir.

Cəmil Əhmədli 1990-cı ildə əməkdar elm xadimi fəxri adını almış, 1997-ci ildə Rusiya Pyotr Elmlər və İncəsənət Akademiyasının müxbir üzvü, 2000-ci ildə isə akademik seçilmişdir. Tədqiqatçı Azərbaycanda təhsilin və elmin inkişafındakı xidmətlərinə görə 30 oktyabr 2009-cu ildə “Şöhrət” ordeni ilə təltif edilmişdir.

Cəmil Əhmədlinin həyat və fəaliyyətinin əsas tarixləri, əsərlərinin siyahısı haqqında məlumatları əks etdirən “Biblioqrafik göstərici” kitabı 2001-ci ildə çapdan çıxmışdır.

Cəmil Əhmədli

*fəlsəfə elmləri doktoru,
professor, əməkdar elm xadimi,
Şöhrət ordenli, Rusiya Pyotr Elmlər və İncəsənət
Akademiyasının akademiki*

Джамиль Ахмедли (27.10.1931-09.02.2010) родился в семье Мирзы Теймура, работавшего учителем в селе Союдлу Гедабекского района. Дж.Ахмедли, пошедший в первый класс в 1938 году, учился рядом со своим отцом в годы войны, когда в школах было трудно работать. В 1948 году, учась в 10 классе, он выиграл математическую олимпиаду, проходившую в республике. В том же году представитель только что созданного Московского физико-технического института принял участие в выпускных экзаменах школы, где учился Дж. Ахмедли, и заявил, что он принят в этот институт. Однако из-за финансовых трудностей Джамиль Ахмедли не смог поехать в Москву.

Летом 1953 года Джамиль Ахмедли был принят в аспирантуру Института философии АН СССР, сдав конкурсный экзамен. В 1956 году защитил диссертацию на тему «Свобода и необходимость» под руководством академика Теодара Ойзермана и получил степень кандидата философских наук. Книга «Свобода и необходимость» (на русском языке), изданная в Баку в 1960 году, стала первой монографией на эту тему в бывшем СССР.

В 1954-1956 годах преподавал философию в МГУ, в 1958-1962 годах в Азербайджанском индустриальном институте, в 1963-1972 годах в Бакинской высшей партийной школе, в 1959-1974 годах в аспирантуре АН Азербайджанской ССР. . В 1957 году работал в Институте философии (ныне Институт философии и социологии Национальной академии наук Азербайджана) ученым секретарем, старшим научным сотрудником, заведующим отделом. Он работает над «Юридической категорией материалистической диалектики» с 1958 г., а в 1963 г. опубликовал две большие монографии на 20 страницах. В 1964 году эти работы легли в основу докторской диссертации философа.

Первая социологическая лаборатория была создана в

Азербайджане в 1969 году по инициативе и под руководством Джамгиля Ахмедли. За 15 лет работы сотрудники лаборатории провели исследования по около 10 актуальным вопросам, опубликовали более 100 книг и научных статей, организовали и приняли участие в более чем 10 международных конференциях.

Дж. Ахмедли, который был заведующим кафедрой философии Азербайджанского института народного хозяйства, восстановленного в 1966 году, работал там заведующим до 1990 года. С 1990 по 2000 год работал заведующим кафедрой философии и социологии Бакинского государственного университета Джамгиль Ахмедли был профессором кафедры философии гуманитарных наук Бакинского государственного университета.

Ахмедли является автором 16 монографий и более 400 статей. У него 12 докторов и около 100 кандидатов. Работал в области проблем теории познания, проблемы философских категорий и принципов, философских проблем современного естествознания, сущности НТР и проблемы социальных последствий. Ученый является автором 54 статей в «Азербайджанской советской энциклопедии».

Джамгилю Ахмедли в 1990 году было присвоено звание Заслуженного деятеля науки, в 1997 году он был избран членом-корреспондентом Российской Петровской академии наук и искусств, а в 2000 году избран академиком. 30 октября 2009 года за заслуги перед развитием образования и науки в Азербайджане ученый был награжден орденом Славы.

В 2001 году была опубликована книга «Библиографический указатель», отражающая основные даты жизни и деятельности Джамгиля Ахмедли, список его работ.

REDAKTORLARDAN

V.İ.Leninin zəngin və tükənməz ideya irsinin öyrənilməsi və onun geniş oxucu kütlələrinə çatdırılması ictimai elm nümayəndələrinin qarşısında duran ən şərəfli vəzifələrdən biridir. Oxuculara təqdim edilən məcmuə dialektik və tarixi materializmin, elmi kommunizmin bir sıra mühüm problemlərinə dair Lenin ideyalarının şərhinə və bu ideyaların müasir dövr üçün əhəmiyyətinin göstərilməsinə həsr edilmişdir.

Məcmuənin hazırlanmasında Azərbaycan SSR EA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun əməkdaşları ilə yanaşı Bakı Ali Partiya məktəbinin, D.Bünyadzadə adına Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutunun, S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin, V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun və H.Zərdabi adına Kirovabad Pedaqoji İnstitutunun fəlsəfə kafedralarının professor-müəllim heyəti iştirak etmişlər.

Müəlliflər belə hesab edirlər ki, məcmuə marksizm-leninizm fəlsəfəsini öyrənən oxucu kütləsi üçün, ali məktəb tələbələri, habelə fəlsəfə və elmi kommunizmdən dərs deyən müəllimlər üçün faydalı olacaqdır.

Məcmuə haqqında oxucuların mülahizələri minnətdarlıqla qəbul ediləcəkdir.

Азербайджанское Философское Общество Институт
Философии и права академии наук
Азербайджана Бакинский Государственный Университет
им. М. Э. Расул-заде

НОВОЕ МЫШЛЕНИЕ И ФИЛОСОФИЯ

Материалы республиканской конференции
философов

Баку–ЭЛМ–1994

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

**Ахмедли Дж. Т., д.филол.н.(председ.), (гл. ред.),
Абасов А. С., д. филол. н., Гули-заде З. Л., д. филол. н.,
(Иманов Г. Р., д. филол. н. Исмаилов А.А., к. филол. н.,
Касим-заде Ф. Ф., чл.-корр. АН Азербайджана, Кулиев
Г. Г., д. филол. н., Микаилов Н. М., д. филол. н.,
Оруджев Х. Г., к. филол. н. (отв. секр.), Осман-заде Р.
М., к. филол. н. зам.), Саттаров М, М., чл.-корр. АН
Азербайджана, Ширалиев Г.И., д. филол.н., Багирова
С.С., науч. сотр. секр.).**

Ахмедли Дж. Т.

БГУ им. М. Э. Расулзаде

УРОВНИ И СТАТУС ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ

1. Ныне все человечество знает о том, что нашей земле и цивилизации в целом грозит гибель. Причем опасность эта не сверхъестественного происхождения, а дело наших собственных рук, нашего бездумного, безответственного отношения к среде обитания. Однако не все хорошо себе представляют всю широту и глубину этой опасности, она не полностью им осознана. Только этим можно объяснить то обстоятельство, что люди продолжают безжалостно эксплуатировать природу.

Современное экологическое сознание своими слабостями и разноуровневостью обязано относительной «молодости» экономической проблемы, которая лишь в последние десятилетия приобрела общепланетарный масштаб и столь значительную опасность.

2. Вся предшествующая история прогресса человечества и развития взаимоотношения человека и природы способствовали выработке в сознании людей представления о внешних природных условиях как вполне преодолимых в любых масштабах посредством всемерного развития социальных и технических факторов. Другими словами, ни в теоретическом, ни в практическом плане перед человеком не стояла экологическая проблема как таковая с её сегодняшней остротой, а следовательно не было более или менее оформившегося экологического сознания. Ныне природа впервые предстала перед чело веком как сложная глобальная целостная система, которая развивается на

основе собственных системных законов и которая обладает вполне определенными и легко нарушаемыми со стороны техногенной деятельности человека условиями своей целостности и жизнеспособного состояния, своей всеобщей гармонии и равновесия. Стало очевидным, что человек должен знать не только законы освоения и преобразования природы, но, в еще большей мере, законы самосохранения и самовоспроизводства, словом, законы саморегулирования природы. Это обстоятельство и послужило основанием для формирования экологического сознания как отражения экологической ситуации. Именно поэтому экологическое сознание носит на себе печать сложности, многоплановости и противоречивости, характерных для современной экологической проблемы.

3. Основными компонентами экологического сознания являются экологическое знание, представляющее собой познание условий, законов, норм экологического бытия и убеждения людей, основанные на этих знаниях. Экологическое же сознание составляет основу целенаправленной экологической деятельности, включающей как оптимальное природопользование, так и воспроизводство природных возможностей, поддержание нормального функционирования природы как целостной системы.

4. Понятие «экологическое сознание» в нескольких плоскостях нуждается в пояснении: в чем сущность его и особенности, каково его место в общей системе форм общественного сознания, каковы пути и средства его формирования?

Прежде всего отметим, что мы не рассматриваем дологическое сознание как одну из форм общественного сознания, каждая из которых имеет четкий статус. Экологическое сознание мы рассматриваем как условное название сегодняшнего экологизированного сознания. Это

— скорее всего одна из существенных всеобщих характеристик общественного сознания, появившаяся в условиях НТР и означающая, что экологический угол рассмотрения вопросов и подхода к реалиям дня пронизывает все формы и уровни сознания и действия людей, т. е. дологическая оценка любого явления выступает важным параметром критерия его оценки, и в этом смысле все формы общественного сознания имеют экологическую окрашенность различных оттенков.

В этом, относительном, понимании экологическое сознание можно рассматривать как совокупность взглядов, теорий и эмоций, отражающих содержание, характер, состояние и особенности взаимоотношения общества и природы на каждой исторической ступени развития цивилизации.

5. Каковы же основные особенности современного экологического сознания?

Одной из главных характеристик современной экологической проблемы является ее глобальность, что, несомненно, отражается на глобальности экологического сознания, ибо в общегносеологическом плане экологическое сознание есть отражение экологического бытия. Глобальность экологического сознания включает два ракурса: **во-первых**, то что оно ныне не может ограничиваться лишь отражением отдельных локальных проблем, затрагивающих «интересы» той или иной части природы, отдельного региона или страны. Оно должно формироваться, развиваться и функционировать в **планетарных масштабах**; **во-вторых**, глобальное экологическое сознание должно превращаться в элемент или общую характеристику **всех уровней и всех форм** общественного сознания. Следовательно, первой важной особенностью экологического сознания является глобальность, из которой прямо вытекает и другая, не менее важная, особенность —

ее интегративность, синтетический характер. В настоящее время понятия «глобальная экология», «социальная экология» выражают не отдельную науку, а скорее **определенный общенаучный подход к решению фундаментальных теоретических и практических задач**. В этом смысле, в той или иной мере, все науки имеют экологическую окрашенность; разрешая свои конкретную **физические, химические, географические и др. задачи**, эти науки, непременно, должны учитывать их экологическое «звучание», возможные экологические последствия. Экологическая обусловленность и мотивированность, стало быть, отныне выступает одним из существенных показателей успешности решаемых проблем. Эта же особенность обуславливает интеграцию наук и синтез знания.

Указанная особенность экологической проблемы находит свое отражение в таких важнейших особенностях экологического сознания, как системность и комплексность. Как бы велико ни было значение знания отдельных явлений, сопровождающих жизнь человека, оно не создает полного представления о поведении системы, которое порою не только резко отличается от поведения элемента, но оказывается противоположным ему. Именно поэтому экологическое сознание для успешного функционирования в своем развитии должно возвыситься до уровня системности. Оно же должно обладать комплексностью, т. е. отражать то обстоятельство, при котором все глобальные проблемы составляют звенья единого комплекса, в частности, например, «чисто» экологическая проблема связана в единой цепи с демографической проблемой, проблемами продовольственного обеспечения населения Земли, войны и мира и другими проблемами современной глобалистики.

Важной особенностью экологического сознания является его мощное предвиденческо-прогностическое свойство. Оно должно опережающе отражать не только ближайшие позитивные или негативные следствия изменений, производимых в природе техногенной деятельностью человека, но предвидеть последствия более отдаленные от нас, прямые и обратные связи. Это тем более важно, что **довольно часто положительные при повседневной оценке, или при непосредственной отдаче, явления, оборачиваются как крайне нежелательные и катастрофически вредные при оценке их с позиции перспективы человечества.**

В связи с этим отметим еще одну особенность экологического сознания, вытекающую из предыдущей: в прошлом познание природы, а, следовательно, сознание человека были направлены на усиление целеположенного преобразования природы, на расширение границ природопользования. Экологическое же сознание в силу создавшейся ситуации призвано выполнять противоположную функцию — предельно ограничить преобразовательную нацеленность познавательной и практической деятельности человека на базе максимальной оптимизации природопользования.

Экологическое сознание должно ломать веками сложившийся стереотип отношения к природе, лейтмотивом которого было неограниченное изменение и использование природных богатств любыми средствами, оно должно стремительно формировать новый стереотип отношения к природе; сохранять и воспроизводить природные ресурсы, ее гармонию и равновесие, выработать оптимальные методы, формы и средства природопользования в допустимых самой природой пределах. Сохранение природы, как видим, является необходимым условием нового сознания и нового мышления.

Такая деятельность должна опираться на разумный учет требований объективных экологических законов и обеспечить, тем самым, сохранение природных условий жизни общества, достижение социально значимых целей. Это и будет означать свободу действий человека в условиях современной экономической ситуации.

6. Все вышеуказанные особенности экологической проблемы и экологического сознания должны лечь в основу современной экологической политики. Очевидно, современная экологическая политика не может быть локальной, она должна носить общепланетарный характер. «Парниковый эффект», «озоновая оболочка», чернобыльская катастрофа — их действительные и возможные последствия — яркое тому свидетельство.

7. Экологическая политика должна носить системный и комплексный характер, она должна включать систему и комплекс мер, охватывающих все сферы народнохозяйственного комплекса. Любые экономические, технические, технологические, демографические, социальные и другие решения должны быть экологически обоснованы, в целом же вся внешняя и внутренняя политика государства должна строиться с учетом мировой экологической ситуации.

Ахмедли Дж. Т., Гусейнова Л. А.

**БГУ, Институт социально-экономических
проблем**

**СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ
ПРОБЛЕМЫ КУЛЬТУРЫ ТРУДА И
ТРУДОВАЯ АКТИВНОСТЬ ЛИЧНОСТИ**

Важнейшей характеристикой культуры труда является социально-психологическое состояние производственного коллектива, проявляющееся в характере наиболее устойчивых социальных установок, позиций, ценностных ориентаций и других феноменов сознания, а также в характере межличностных, внутриколлективных отношений, в формах и способах общения. Естественно, что все эти феномены сознания, межличностные отношения находятся в разных коллективах на различных уровнях развития, и в этой связи можно говорить о социально-психологической культуре коллектива, отдельной личности как об одном из ответвлений культуры труда. Важнейшим элементом социально-психологической культуры труда является социально-психологический климат.

Социально-психологический климат коллектива является одним из решающих условий преодоления тех психологических барьеров, которые мешают развёртыванию, реализации и развитию огромного творческого потенциала как отдельной личности, так и целых коллективов. Критерием здорового социально-психологического климата является преобладание атмосферы взаимопонимания, уважительного отношения к человеку, духа творчества, сочетающегося с высокой внутренней дисциплиной, принципиальностью и ответственностью, с

требовательностью к себе и к другим. Исходя из этого критерия оценки социально-психологического климата в коллективе, нами были проанализированы материалы социологического исследования, в одну из задач которого входило выяснение влияния различных компонентов климата на уровень трудовой активности личности.

Приведем некоторые результаты исследования¹.

Прежде всего отметим, что 68,9% опрошенных определили трудовую активность на низком уровне. В коллективах, где они трудятся, отсутствуют товарищеские взаимоотношения, взаимопомощь и сотрудничество, процветают эгоизм, индивидуализм, угодничество перед руководителем, т. е. весь тот комплекс отрицательных социально-психологических механизмов, которые сегодня серьезно тормозят процесс роста трудовой активности субъектов производства.

Важным социально-психологическим фактором формирования трудовой активности коллектива является такой элемент социально-психологического, как взаимоотношения членов коллектива. Суть вопроса в том, что межличностное общение выступает как условие существования и одновременно как потребность человека, и если человек испытывает на себе негативное отношение окружающей социальной среды, то, как следствие, у него эта потребность «затухает», уступая место психологической замкнутости, одиночеству, чувству неудовлетворенности и даже вражды. И здесь возможны два случая. В первом из них человек в подобной ситуации становится индифферентным, он апатичен в отношении к труду и делам коллектива, уровень его культурно-трудовой активности

---

¹ Исследование было проведено на 35 предприятиях промышленности с охватом 3500 человек. Результаты его отражены в научном отчете: Показатели социального развития трудящихся Азербайджанской ССР. – Баку, 1987.

весьма низок. Для второго случая характерна так называемая минусовая активность индивида, направленная на поступки и действия, наносящие вред коллективу и тормозящие рост культуры труда субъектов производства.

Далее, высокая степень включенности индивида в общение с коллективом в социально-психологическом плане, как показало исследование, является важным фактором эффективности коммуникативной деятельности как необходимого условия повышения трудовой активности коллектива. При этом весьма существенную роль играет социальный контроль, самоконтроль. Поскольку продуктом общения индивидов со своими коллективами является познание, то, очевидно, ухудшение социально-психологических условий общения отрицательно должно сказаться и на развитии сознания. Ибо сознание «есть вначале осознание ближайшей чувственно воспринимаемой среды и особенно ограниченной связано с другими лицами...»², и нарушение этой связи естественным образом ведет к ограничению возможностей развития сознания индивида со всеми вытекающими отсюда последствиями: как способ проявления человеческой сущности, как условие человеческого существования и как ограниченная человеческая потребность, общение индивидов со своими коллективами перестает играть роль во всех указанных качествах в процессе развития " трудовой активности личности.

Если коллектив плохо относится к какому-то своему члену, то зачастую возникающая обратная реакция индивида такова, что он перестает считаться с мнением самого коллектива. Разумеется, это не улучшает, а напротив, серьезно ухудшает социально-психологическую атмосферу развития трудовой активности коллектива. Так, 56,3% лиц, которые не считаются с мнением своего коллектива, дали

---

² Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т.3, с.29

самую НИЗКУЮ оценку уровню трудовой активности последнего. Таковых среди лиц, считающихся с мнением коллектива — 27,9%. Соотношение — 2:1.

Таким образом, коллектив из-за невнимательной нечуткого отношения к отдельным своим членам, их повседневным нуждам несет значительный моральный урон. О высоком уровне трудовой активности может идти речь только лишь в отношении того коллектива, где прочно утвердилась эмоциональная непосредственность в гармоничном сочетании с устойчивой ориентацией на ценности социалистического образа жизни.

Одним из существующих противоречий в современном общественном развитии является то парадоксальное положение, когда, с одной стороны, набирают силу тенденции перестройки, а с другой — происходит усиление тенденции к накоплению и обострению социальных проблем, доставшихся, так сказать, в наследство от застойного времени. Так вот, зачислив эти проблемы в категорию «застойных», почему-то пытаются от них отмахнуться. Одной критикой дело не поправишь. Между тем эти проблемы столь же социально злободневны, как и проблемы, порожденные в ходе обновления социализма, и от решения их в наибольшей мере зависит судьба перестройки. Одной из таких проблем и является проблема, связанная с дестабилизирующим влиянием возникающих в производственных коллективах конфликтных ситуаций на уровень трудовой активности субъектов производства. Самоочевидно, что в коллективах, где часто случаются конфликты, отсутствует дух товарищеской взаимопомощи и сотрудничества, там вряд ли имеются условия и возможности для активного решения вопросов культуры труда, ибо для этого необходимы такие предпосылки, как хорошее самочувствие, психологический настрой и взаимопонимание между членами коллектива. Так, 16,7%

опрошенных лиц, которые постоянно находятся в состоянии конфликта с членами коллектива, дали крайне низкую оценку уровню трудовой активности и в то же время более чем в 2 раза меньше таких оценок среди тех, кто трудится в коллективах, где отсутствует конфликтная ситуация.

В исследовании были вскрыты и другие аспекты проблемы. Однако в рамках статьи не представляется возможным их полное изложение. В целом же отметим, что анализ различных социально-психологических факторов развития трудовой активности субъектов производства позволил заключить, что и в современных условиях в производственных коллективах проявляют себя множество негативных явлений, ухудшающих атмосферу межличностных отношений. Совокупность этих явлений отражает по существу уровень социально-психологической культуры как руководителей, так и подчиненных. Стало быть, исходной социальной проблемой в ходе обновления жизнедеятельности производственных коллективов является также проблема становления и развития социально-психологической культуры как составной части культуры труда субъектов производства.

ОГЛАВЛЕНИЕ

Ахмедли Дж. Т. БГУ им. М. Э. Расулзаде УРОВНИ И СТАТУС ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ	11
Ахмедли Дж. Т., Гусейнова Л. А. БГУ, Институт социально-экономических проблем СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ КУЛЬТУРЫ ТРУДА И ТРУДОВАЯ АКТИВНОСТЬ ЛИЧНОСТИ	17

МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО И СРЕДНЕГО СПЕЦИАЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ РСФСР

БАКИНСКИЙ ФИЛИАЛ
ЛЕНИНГРАДСКОГО ОРДЕНА ТРУДОВОГО КРАСНОГО ЗНАМЕНИ
ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА имени Н. А.
ВОЗНЕСЕНСКОГО

**АКТИВИЗАЦИЯ
ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ФАКТОРА
И ПРОБЛЕМЫ
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ
РАСПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫХ
ОТНОШЕНИЙ**

(Тематический сборник)

Баку–1988

А Н Н О Т А Ц И Я

В книге рассматриваются сущность, направления и сферы активизации человеческого фактора, различные факторы, воздействующие на этот процесс, формы проявления личностной активности в различных сферах общественной и трудовой жизни. Особое внимание уделено активизации человеческого фактора в экономической сфере в условиях НТР, и сфере труда и социальной сфере, выделив проблемы противоречий, трудовой адаптации и эффективности труда, особенности производственных отношений в непроизводственной сфере и т. д. В центре внимания авторов также вопросы совершенствования распределительных отношений, влияния различных форм распределения материальных и духовных благ (ОФП, заработная плата и др.) на активизацию человеческого фактора. Рассматривается также соотношение общественно-политической, трудовой и нравственной активности советских людей.

Редакционная коллегия: д. ф. н., проф. **Ахмедли Дж. Т.**, д. э. н. **Алирзаев А. Г.**, д. ф. н. **Джалилов М. Ф.**

© Бакинский филиал ЛФЭИ им. Н. А. Вознесенского.

д.ф.н., проф. АХМЕДЛИ Дж.Т.

ПРОФЕССИЯ И ТРУД – АДАПТАЦИЯ В ТРУДЕ И ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ ФАКТОР

Приступая к исследованию весьма актуальной и сложной проблемы современности – адаптации молодежи к труду, мы имели в виду, во-первых, то, что современный научно-технический прогресс, автоматизация производства с необходимостью ведут к существенным изменениям в функциях рабочих, а следовательно, и в их профессиональных качествах (в профессиональной подготовке); во вторых, то, что квалификация рабочего есть следствие технического уровня производства, содержания и характера труда и функции рабочих. Стало быть содержание квалификации также меняется в связи с научно-техническим прогрессом, что, в свою очередь, вызывает к жизни несоответствие темпов прогресса науки и техники и темпов повышения качества профессиональной подготовки работников; в-третьих, то, что сами темпы этих изменений весьма высокие и носят нарастающий характер.

Из всего этого можно заключить, что сроки и качество профессионально-технической подготовки в современных условиях должны быть существенным образом пересмотрены.

От чего же зависят эти сроки и качество? Очевидно, от многих факторов, но не в последнюю очередь от форм профессиональной подготовки и уровня образования. Отмеченные факторы в значительной степени влияют на профессиональную адаптацию приступающей к труду молодежи. Эта проблема тесно переплетается и с такими весьма актуальными социальными проблемами, как профессиональная ориентация молодежи и профессиональный отбор на предприятиях. Поэтому и эти

вопросы в определенной степени освещаются в данной стаде.

Исследование велось в два этапа на предприятиях гг. Баку и Кировабада. Результаты исследований подвергались сравнительному анализу, что сделало возможным усмотреть определенную динамику исследуемого процесса и выработать ряд конкретных предложений и рекомендации на основе устойчивых выводов. Исследованием были охвачены молодые рабочие, прошедшие профессиональную подготовку в различных формах, а также молодые рабочие, обученные только в профтехучилищах. Рабочие-респонденты были разбиты на шесть групп, определяемых содержанием и характером труда.

Две любопытные вещи выявились при анализе качества форм подготовки рабочих кадров: во-первых, окончившие ПТУ в основном заняты на содержательных видах труда, чего не скажешь об остальной массе рабочей молодежи. Стало быть, наблюдается сдвиг в профессиональной структуре рабочих, пришедших из училищ, в сторону реальной занятости их на привлекательных видах труда; во-вторых, и современных условиях выявилась определенная тенденция и профессиональной подготовке молодежи в сети профтехобразования, когда девушек все больше и больше обучают творческим профессиям. Эта тенденция имеет положительное значение и полностью соответствует политике советского государства по облегчению социального положения женщин в семье и на производстве, но, к сожалению, как показывает исследование, картина пока что не совсем нормальная: все еще значительна доля женского малоквалифицированного утомительного труда.

Далее, мы обнаружили, что окончившие профтехучилища более добросовестно относятся к труду, с большей ответственностью подходят к выполняемой коллективу работе, для них типично быть ударником или

членом коллектива коммунистического труда, но уступают основной массе в показателях участия в рационализаторстве и изобретательстве, в уровне дисциплинированности. На наш взгляд, здесь нужны совместные усилия как предприятий, так и профессионально-технических училищ. Роль последних велика в том отношении, что они могут влиять на формирование интересов, социально-психологических качеств юношей и девушек в период их вступления в трудовую жизнь.

При анализе некоторых показателей производственной деятельности рабочих были вскрыты некоторые закономерности. Так, например, оказалось, что в целом ощущаемая тенденция уменьшения влияния стажа на величину заработной платы, изменение содержания квалификационного разряда, его качественного статуса. Квалификация окончивших ПТУ более соответствует содержанию их труда, чем у остальных рабочих, она оценивается выше (повышение на I разряд дает больше надбавки в зарплате), а следовательно обладает большей стимулирующей силой.

Содержание труда окончивших ПТУ сильнее влияет на показатели заработной платы и производственного опыта. Чем выше содержание труда, творческие возможности, заключенные в нем, тем быстрее молодые труженики адаптируются к своей работе, тем меньше требуется производственного стажа, чтобы достичь оптимума в показателях трудовой деятельности, мерилom которых выступает уровень заработной платы. И достигается это «за счет той качественной разницы, которая выявляется при сопоставлении форм обучения. Исследование показывает, что профессиональная подготовка молодежи в профтехучилищах более качественна, чем другие формы подготовки, что она, эта форма обучения, опосредственно,

через полученную в училищах квалификацию молотых рабочих, в целом соответствующую требованиям научно-технического прогресса в нашей стране, оказывает существенное влияние на их труд, стимулирует его.

Мы пришли к убеждению, что в современных условиях развития производства в нашей стране выпуск профтехучилищами наладчиков и операторов по управлению и контролю за автоматикой обеспечивает более высокое качество их квалификации, чем подготовка этих специальностей на производстве. Однако в дальнейшем, после окончания училищ, на предприятиях к труду этих рабочих не проявляется аналитический подход, из-за чего их способности и возможности долгое время не полностью реализуются. Много лет им приходится пребывать в одном и том же разряде, что отрицательно сказывается на показателях их отношений к труду. А между тем правильное использование кадров рабочих, окончивших училища, забота об их профессиональном росте на производстве дали бы очень ощутимые результаты в труде, ускорили бы процесс приживаемости у этой части рабочей молодежи в полученных специальностях, а стало быть сэкономили бы государству значительно материальных и моральных средств.

Итак, лучшая теоретическая и практическая подготовка и, как следствие, высокая трудовая активность, более высокая квалификация, качественно соответствующая содержанию труда, современному уровню автоматизации и механизации производственных процессов, обеспечивающая более высокую заработную плату и тем самым материально-стимулирующая трудовую активность – все это должно свидетельствовать о высокой профессиональной активности, предполагать благоприятство в профессиональной адаптации молодежи, окончившей ПТУ.

Исследование показало, что такие социальные качества как профессиональная гибкость и динамизм, старательность инициативность, добросовестность в работе, профессиональная и культурная активность наилучшим образом формируются в период профессиональной подготовки в системе профтехобразования. Наличие этих качеств в молодом рабочем, с одной стороны, выгодно его отличает от других и способствует росту его трудовой активности в условиях перестройки и осуществления кардинальной экономической реформы, когда в производстве все еще существуют недостатки в организации и условиях труда; а с другой стороны, в случае модернизации цехов, расширения ассортимента продукции на действующих предприятиях такой рабочий в изменившихся новых условиях вполне может оправдать надежды руководителей, его не придется переучивать.

Мотивы, установки и потребности

Каковы же мотивы выбора профессий молодежью, окончившей профтехучилища?

Прежде всего, интерес к содержанию труда. Любопытно и другое. Выбор специальности у девушек, поступающих в профтехучилища, носит более осознанный, свободный характер, чем у девушек, идущих на производство, минуя эту форму обучения. Так, среди первых при выборе ориентировались на характер профессии и 37% вынуждены были выбрать специальность под влиянием сложившихся обстоятельств. У вторых картина прямо-таки обратная соответственно 36,5% и 43%. Следовательно, окончившие ПТУ более «привязаны» к содержанию специальности, у них формируется более активная установка к профессиональному труду, чем у остальной массы. Причем это касается как юношей, так и девушек.

А вообще же девушки по сравнению с юношами намного

меньше располагают возможностями свободного выбора специальности. Вот так выглядят цифры: 37 процентов против 22,5. Это значит, что столько юношей и столько девушек пришли в стены училищ, подчиняясь «воли» определенных обстоятельств. Это весьма неблагоприятное положение, когда каждая вторая-третья учащаяся заранее не проявляет никакого интереса к будущей профессии.

Однако можно уменьшить влияние обстоятельств путем принятия определенных организационно технических мер. В частности, при приеме девушек в училища иметь с ними обстоятельную беседу, разобраться в мотивах и обстоятельствах выбора данного типа училища и данной специальности и помочь им избавиться от момента вынужденности или случайности, если таковая обнаружится. Было бы целесообразно при РОНО, БОНО или в школах, ближе к весне открывать профессиональные, консультативные пункты с дифференцированной формой консультации: отдельно для девушек и отдельно для юношей, в целях большей откровенности во время бесед об интимных сторонах жизни школьников. При этом работники пунктов должны поддерживать самые прочные контакты с педагогами школ и действовать совместно с ними.

На наш взгляд, при распределении молодежи, особенно девушек, после окончания профтехучилищ необходимо учитывать, как показало исследование, такие факторы, влияющие на адаптацию молодежи к труду, как близость предприятия к месту жительства, перспектива получения квартиры, возможности устройства ребенка в ясли. Эти мотивы можно выявить во время индивидуальных бесед.

Научный анализ еще раз убедил нас, что форма профессионального обучения является существенным фактором в процессе социального созревания молодежи, что, в свою очередь, влияет на ее установки и моральные оценки труда и профессии. Наиболее благоприятной

является такая форма подготовки, как учеба в сети профтехобразования. Эта часть молодежи научилась уважать труд, придала ему качества высшей ценности.

Не менее весомо влияние на профессиональную активность и такого фактора, как образование.

Что же показало исследование?

Профессиональное образование, полученное в системе профтехучилищ, обуславливает довольно высокие позитивные исходные социальные характеристики молодежи в преддверии трудовой деятельности, а законченное среднее общее образование в дальнейшем, в процессе трека, стимулирует развитие этих исходных данных, способствует дальнейшему! профессиональному росту, повышению профессиональной активности, а стало быть, выступает в качества катализатора в процессе профессиональной адаптации. Эти два момента – профессиональное и среднее общее образование, действуя совместно, создают, как доказывает анализ, предпосылки для профессионального совершенствования работника производства. Эта группа рабочих на промышленных предприятиях наиболее подготовлена к занятиям высокосодержательными видами труда, к изменениям, которые вызываются и будут вызываться научно-технической революцией со все большей необходимостью в сфере производства. Следовательно, внедрение в сети профтехучилищ системы совместного образования, общеобразовательного и профессионального обучения, должно дать наиболее благоприятные результаты, которые со временем мы будем ощущать все ярственнее. Однако, по нашему мнению, в современных условиях только те профтехучилища должны, давать среднее полное, образование, которые готовят квалифицированные кадры, связанные с основными направлениями научно-технического прогресса, т. е, пультавиков и наладчиков

автоматов.

Что же касается предприятий, то у них складываются благоприятные обстоятельства, когда за счет качественной подготовки в училищах создается резерв высококвалифицированных и высокообразованных рабочих, которые в любое время, в случае необходимости, вызванной научно-техническим прогрессом, руководство предприятий может использовать при небольших затратах как готовую рабочую силу.

И наконец, исследование показало, что на предприятиях с комплексным автоматическим производством имеет место сближение труда инженерно-технического персонала с трудом высококвалифицированных рабочих. Поэтому целесообразно слияние средне-специального образования с профессионально-техническим.

Мы поставили перед собой и такую задачу: выяснить мотивы перемены специальности в рамках каждой профессиональной группы. Итоги следующие.

В группе **неквалифицированного и малоквалифицированного ручного труда** 26,1% молодых рабочих, получивших специальности в системе профтехобразования, сменили их по мотивам однообразия в работе, 16,7% – из-за низкого содержания труда по этой специальности и 14,3% – из-за большой физической нагрузки. Наши предложения – повысить содержательность в труде этих рабочих путем механизации тяжелых работ; переобучить новым профессиям более творческого характера; в пределах возможностей, которыми располагают профессии этой группы максимально разнообразить характер выполняемых работ в течение рабочего дня. Целесообразно в училищах или на производстве организовать для этих рабочих обучение смежным специальностям.

В группе **механизированного труда с принудительным ритмом** (на конвейере) 29% отмечают,

что работа очень тяжелая, 23,3% – не заставляет думать, 14% – не дает возможности повышать квалификацию. Действительно, труд на конвейере физически и нервно утомителен, однообразен и малосодержателен. Необходимо принятие таких мер, которые, позволили бы этим рабочим заниматься различными операциями на конвейере в течение рабочего дня, сняли бы с них нервную нагрузку. К ним можно отнести мероприятия по эстетизации труда. Музыка, цветы, покраска станков и т. д. помогли бы в этом отношении. Необходимо изыскать возможность время от времени часть этих рабочих переводить в профессиональную группу диспетчеров или просто на другие участки работы без материального ущерба. Следует активно привлечь их к учебе на курсах повышения квалификации. Это дает положительные результаты в решении проблемы профессиональной адаптации этой части молодежи.

В группе механизированного труда с непринудительным ритмом 31,6% сменили профессию из-за плохого заработка, 17,3% из-за однообразия в работе. В эту группу входят в основном станочники различных типификаций труда. Они требуют к себе внимания прежде всего в отношении правильного, разумного применения в их работе принципа материальной заинтересованности, особенно в труде низкооплачиваемых, а также в отношении налаживания среди них учебы по совершенствованию профессиональных знаний и приобретению вторых специальностей.

В группе диспетчеров по обслуживанию автоматики 36,2% сменивших специальности были неудовлетворены содержанием труда по этой специальности и 17% – размером заработка. Труд диспетчера, хотя и связан с автоматами, все же однообразен, не требует большого умственного напряжения, скажем, в

такой степени как работа слесарей, наладчиков. Средний уровень заработной платы также невысок. Эта группа на молодых рабочих располагает достаточно высоким уровнем профессиональных и общеобразовательных знаний, что выдвигает решение таких проблем, как приведение в соответствие, с одной стороны, уровня образования и содержания труда, а с другой, уровня образования и уровня заработной платы. Эстетизация труда, привлечение рабочих к активной общественной и культурной жизни предприятия, к ведению политехкружков, к участию в художественном творчестве и т.д. способствовали бы в какой-то мере решению этих проблем. Конечно, к сказанному нужно добавить и такие! меры, как правильное материальное и моральное стимулирование труда, переквалификация, привлечение к разнообразной работе в течение рабочего дня и т.д.

В группе **квалифицированного ручного труда** (слесари) характер работы противоречив: высокое творческое содержание труда и выполнение операций вручную. Поэтому, основные причины перемены специальности не будут связаны с содержанием работы. Анализ показывает, что эти причины следующие – неудовлетворительная обстановка на прежнем месте, низкая заработная плата, физически тяжелая работа.

Создание нормальных условий труда, внимательное отношение администрации к ним, более чуткое реагирование на их запросы и нужды могут благоприятно сказаться на их отношении к профессии.

В группе диспетчеров-наладчиков автоматики 31% связал мотив смены специальности с заработком. К этим рабочим следует разумно применять принцип материального и морального стимулирования.

Более общий вывод: корнями текучести являются низкое

содержание труда, недостаточная перспективность профессионального роста, однообразие в работе, неудовлетворительная организация и условия труда, низкий уровень технической вооруженности предприятия, отдаленность его от места жительства рабочих, отсутствие детских учреждений на предприятии, низкий уровень оплаты, неважная атмосфера труда и т. д.

Текучность – весьма серьезная социальная проблема: государство несет двойные расходы – на обучение и переобучение работников, а самому рабочему приходится дважды адаптироваться к профессиональной среде, что отрицательно сказывается на его нравственно-психологическом и физическом развитии.

Какие же факторы влияют на рост образования? Влияет ли форма профессионального образования на развитие общей культуры, на общественную деятельность, ценностные ориентации молодых рабочих? Чтобы убедительно ответить на эти вопросы, продолжим анализ.

Уровень образования у девушек ниже, чем у мужчин. Так, например, до 4 классов имеют образование 35,6% мужчин и 64,4% женщин, 5 и 6 классов – 26% мужчин и 74% женщин, 7 и 9 классов – соответственно 59 и 41%, 10 и 11 классов – 56,5 и 43,5% и среднее специальное – 70 и 30%. Видимо, образование у большинства девушек, поступающих в профтехучилища, невысокое. После окончания училищ они продолжают образование, но в более низших классах общеобразовательных школ рабочей молодежи. До поступления в институт их отделяет больше классов-лет, чем мужчин. И к тому времени, когда они завершают среднюю школу, многие из них обременяются заботами семейной жизни, и поэтому установки к поучению высшего образования ослабевают. Происходит неодинаковое социальное развитие юношей и девушек. На наш взгляд, в профтехучилища, дающие полное среднее

образование и профессиональное образование, следует усилить приток девушек или же создать в процессе учебы в училищах условия, позволяющие девушкам одновременно повышать свой общеобразовательный уровень, тем самым система профтехобразования внесет свой вклад в решение проблемы устранения различий в социальном развитии девушек и юношей. Этой проблеме следует подчинить пропагандистские и агитационные средства воздействия.

Высокий образовательный уровень девушек позволит производству в дальнейшем использовать их на творческих работах, повысит профессиональную и культурную активность.

Анализ показал, что образование влияет на уровень понимания общественной значимости труда. Уровень образования молодых рабочих, руководящихся при выборе работы идейно-нравственными мотивами, выше, чем у тех, кто руководствовался материальными мотивами. Следовательно, на социально-нравственное развитие личности оказывает существенное воздействие уровень общего образования. Вот почему, чем выше этот уровень у выпускников училищ, особенно у девушек, тем более активно в дальнейшем они включаются в общественную жизнь, в трудовую деятельность тем быстрее идет процесс их идейно-нравственного развития

Теперь о социальном микроклимате труда

Степень удовлетворенности взаимоотношениями в коллективе может сложить мерой адаптации их к профессиональной среде. В целом товарищеская атмосфера благоприятная. Больше всего молодые рабочие довольны отношениями с администрацией цеха. На втором месте оценка отношений между рабочими в бригаде. И на третьем месте оценка удовлетворенности отношениями с мастером.

Вместе с тем, следует отметить, что

неудовлетворенность содержанием и условиями труда переживших специальность и место работы, видимо, все же компенсируется чувством социальной и адаптации коллективизма. Следует, на наш взгляд, изучить причины этого явления, выявить факторы, влияющие на улучшение отношений в коллективе, на формирование нравственно-психологических установок поведения рабочего.

Одной из причин неудовлетворенности взаимоотношениями в коллективе выступают отрицательные социальные явления – прогулы: отказ от порученной работы, невыполнение распоряжений администрации, хождение па работу в нетрезвом состоянии.

Не всегда выполняются распоряжения мастеров. А ведь рабочие общаются с ними чаще, чем с другими руководителями. Нарушение гармонии в их отношениях серьезно может сказаться на уровне трудовой дисциплины, на отношении молодого рабочего к своему труду.

Руководству и общественности предприятий следует пристальнее изучать взаимоотношения в рабочих коллективах по нашему мнению, этой проблемой следует заниматься уже в стенах профтехучилищ, где впервые юноши и девушки устанавливают контакты с руководителями практики, мастерами.

Задача строгого нравственно-психологического отбора рабочих становится все более настоятельно. Исследования показывают, что рабочий, не обладающий достаточными исходными социально-психологическими качествами для данной деятельности, не только значительно дольше других и с большими трудностями стабилизируется в профессиональном труде, но и работает хуже других: у него, как правило, бывают низкие производственные показатели. Возникает вопрос: целесообразно ли тратить силы и время на обучение молодежи, отдача от которой впоследствии будет минимальной? При принятии в

профтехучилища необходимо учитывать не только состояния здоровья юноши и девушки, но и основные психологические и интеллектуальные качества, необходимые для выполнения данной работы.

Сама постановка вопроса по пригодности человека к данной работе вынуждает изучать психологические особенности как самого поступающего на учебу в профтехучилищ и будущего рабочего, так и профессии, которую он выбирает. Сравнив психологическое описание (психограмму) профессии с основными характерными для нее, психологическими качествами данного молодого человека, можно будет определить, насколько он соответствует требованиям профессии. Для этого целесообразно составить карточки, в которых указывались бы те качества поступающего на учебу, которые необходимы для успешного освоения в стенах училищ данной профессии.

Цель профессионального отбора состоит в том, чтобы предсказать, как будет учиться и как потом будет работать молодой человек. Эти две характеристики следует четко различать. В зависимости от этого и следует профотбор разбить на два этапа. Первый – это определение и предвидение того, с какой легкостью усваивается система необходимых знаний и навыков по данной профессии кандидатом на данную профессию. Этот этап должен занять 1 год обучения, в течение которого для второго этапа из контингента кандидатов выбираются те, которые в дальнейшей учебе и производственной практике максимально отвечают по своим данным нравственно-психологической карточке. Таким образом, профессиональный отбор будет двухступенчатым, который снизит процент случайности попадания на данную профессию непригодных до минимума.

Какие же требования предъявляются к молодому рабочему на современном этапе? Уровень профессиональной активности зависит от нервно-психологической организации, его интеллектуального развития, инициативы, дисциплинированности, чувства личной ответственности, коллективизма. Все это говорит о том, как важен профессиональный отбор. Чтобы помочь поступающему в ПТУ выбрать специальность, необходимо хорошо знать особенности различных профессий; требования, предъявляемые ими. Необходимо иметь сведения, которые могли бы осветить социально-экономическую значимость профессий, роль каждой из них в общей системе народного хозяйства, влияние на данную профессию технического прогресса, уровня заработной платы, условий и организации труда, разнообразия и творческого характера его и т. д.

Проф. Дж.Т.АХМЕДЛИ

РАЗРЕШЕНИЕ ПРОТИВОРЕЧИЙ В СФЕРЕ ТРУДА КАК ФАКТОР АКТИВИЗАЦИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ФАКТОРА

Труд как целеполагающая деятельность является основой общества. Именно в труде человек производит и воспроизводит не только свою материальную жизнь, но и свое социальное содержание. Труд является основной сферой социализации природы и общества. При социализме происходят существенные изменения содержания и характера труда. Степень его обобществления повышается и он приобретает необходимый и осознанный характер. Впервые появляется основание для «работы на себя», преломляющееся через «работу па общество» и это выступает одним из существенных характеристик социалистического труда. «В материальном производстве, – писал К. Маркс, – труд может приобрести подобный характер лишь тем путем, что 1) дан его общественный характер и 2) что этот труд имеет научный характер, что он вместе с тем представляет собой всеобщий труд, является напряжением человека не как определенным образом выдрессированной силы природы, а как такого субъекта, который выступает в процессе производства не в чисто природной, естественно сложившейся форме, а в виде деятельности, управляющей всеми силами природы»³. Непосредственно общественный характер труда достигается на основе общественной собственности на средства производства и вытекающего отсюда социалистического обобществления труда. Научный характер труда связан с превращением науки в

---

³ Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 46. с. 110, ч. II

непосредственную производительную силу, когда высокий уровень производительности труда и характер производства делают необходимым выключение производителя из собственно производственного процесса, закрепляя за ним функцию контроля, регулирования и управления и утверждая за человеком новый статус в производственной системе: «наука-производство-человек».

Труд имеет двойственную природу: с одной стороны, он представляет собой обмен веществ между природой и людьми, средство активно-преобразующей деятельности человека, а с другой – средство реализации социальных связей и взаимодействия между людьми в процессе материального производства, средство социализации личности. Отсюда, общее содержание труда расчленяется на технико-организационное, т. е. функциональное содержание, и социальное экономическое содержание, выражающее статус взаимосвязи и взаимоотношений людей в рамках индивидуального и общественного труда, что в литературе принято выражать понятием характер труда. Каждый конкретный вид труда обладает определенной, только для него характерной совокупностью технико-организационных компонентов, оказывающих влияние на социализацию личности производителя.

Труд, таким образом, как комплексное явление, состоит из следующих компонентов: технико-технологический, экономический, организационный и социально-личностный. Причем конкретные формы проявления этих компонентов не произвольны, их оптимальное сочетание является условием системности трудового процесса. Управление трудовым процессом, как сложной системой предполагает учет всех перечисленных компонентов. Однако, оптимальное сочетание системообразующих компонентов труда – управленческий идеал, к которому устремлены все мероприятия партии и государства,

планирующих органов по совершенствованию управления. В реальной же исторической действительности труд представляет собой сложный, динамичный, противоречивый процесс. Острие наших усилий должно быть направлено на своевременное выявление противоречий в сфере труда точное определение их характера и порождающих причин, на поиски рациональных путей и средств их разрешения.

Рассмотрим основные формы противоречий в сфере труда, попытаемся провести их мотивационный анализ и показать возможные пути их разрешения.

1. За последнее время нарастающе проявляется противоречие между общей массой совокупной рабочей силы и потребностями в ней народного хозяйства, все острее дает о себе знать нехватка рабочей силы, что ярко видно из прогнозных расчетов. Это обстоятельство вызвано двоякого рода причинами – объективными и субъективными. К объективным относятся: снижение уровня естественного прироста, не равномерное распределение населения в различных регионах страны, в городе и селе, негативные последствия миграционных процессов и т. д. К субъективным причинам относятся: неравномерное распределение рабочей силы между различными отраслями народного хозяйства, доминирование экстенсивных методов использования рабочей силы над интенсивными, недостатки в организации труда, плохая постановка и осуществление профориентационной и профадаптационной работы и т. д. Успешное разрешение указанного противоречия требует реализации целого ряда фундаментальных мер: повсеместный перевод народного хозяйства на интенсивные методы использования рабочей силы, необходимым условием чего является научная организация труда - оптимизация технологического цикла, учет интеллектуальных, нравственно-психологических

особенностей, профессиональной пригодности работника при определении его места работы, учет психологической совместимости членов трудового коллектива, соблюдение норм технической и технологической эстетики, соответствие норм выработки средним духовным и физическим возможностям работников и т.д.

2. Противоречие между количеством свободного времени и реальной материальной базой для его рационального использования. Как известно, Маркс называл свободное время единственным богатством человека коммунистического общества. Свободное время, которым человек располагает по своему усмотрению, используя его «отчасти для потребления продуктов, отчасти для свободной деятельности, не определяемой, подобно труду, под давлением... внешней силы»⁴, безусловно, является основой его свободного развития, осуществляющегося в соответствии с индивидуальными склонностями и интересами. Свободное время является формой общественного богатства, ибо оно необходимо «человеку для образования, для интеллектуального развития, для выполнения социальных функций, для товарищеского общения, для свободной игры физических и интеллектуальных сил»⁵. «Действительным богатством является развитая производительная сила всех индивидов. Мерой этого богатства является свободное время»⁶.

Неоспорим тот факт, что необходимым следствием социального и научно-технического прогресса при социализме является увеличение доли свободного времени в совокупном времени, т. е. тенденция роста количества свободного времени. Однако, встает вопрос: насколько рациональным можно считать его использование и

---

⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 26. ч. III, с 265.

⁵ Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т 23. с. 274.

⁶ Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. II, с. 217.

насколько эффективно его влияние на труд посредством совершенствовании личности труженика? Ответ неутешителен. Ни условия использования свободного времени, ни сегодняшняя форма его использования. не могут считаться, удовлетворительными. Думается, что условиями рационального использования свободного времени являются:

а) наличие достаточной и необходимой материальной базы – предприятий торговли и общественного питания, культурно-просветительных учреждений, спортивных сооружений, высокой организации быта и т. д. Приведем лишь один факт: материалы проведенного нами социологического обследования показывают, что рабочие теряют на посещение магазинов от 2 до 4 часов времени. Это связано с очередями, с недостатками в работе торцовых учреждений, предприятий общественного питания, сферы услуг вообще;

б) достаточный объем свободного времени, необходимый как для восстановления жизненных сил человека, так и для удовлетворения его многообразных потребностей и интересов, для реализации его творческих возможностей;

в) необходимый и достаточный уровень духовного развития человека – его духовных потребностей, общей и профессиональной культуры, социальной активности, интеллектуальных способностей, ценностной ориентации, жизненных планов и т. д. Без этих качеств, даже при наличии соответствующей материальной базы, человек не сможет добиться организации содержательного использования свободного времени

г) высокий уровень содержания и характера трудовой деятельности, с необходимостью предполагающий столь же высокий уровень знаний, навыков, способностей. В нашем исследовании по характеру труда рабочих мы разделили на

6 групп:

- занятые неквалифицированным ручным трудом;
- занятые механизированным трудом на конвейере, занятые механизированным трудом без принудительного ритма;
- операторы без навыков наладки;
- рабочие квалифицированного ручного труда;
- операторы-наладчики автоматов.

Анализ опросного материала показал, что рациональность использования свободного времени имеет тенденцию к возрастанию в прямой зависимости от творческого характера труда. Она значительно выше у операторов-наладчиков автоматов, чем у всех предыдущих пяти групп. Очевидно, что творчески содержательный труд требует соответствующего культурно-технического уровня трудящегося.

3. Результаты исследования выявили выраженное противоречие между профессиональной ориентацией молодежи и потребностями различных отраслей народного хозяйства в профессиях. Оно проявляется в двух плоскостях: в ориентированности молодежи на высшее образование, в то время как наблюдается нарастающая потребность народного хозяйства в рабочих высокой квалификации; и в ориентированности молодежи больше на внешне престижные специальности. Так, распределение ответов на вопрос об ориентации показывает: 89,3% опрошенных ориентировано на учебу в вузе, 1,9% – на работу, 5,8% – на совмещение работы и учебы. Очевидно, ориентация молодежи, выпускников средних школ преимущественно на высшее образование находится в явном противоречии со структурой объективных потребностей родного хозяйства в различных видах профессионального, труда, в кадрах специалистов для различных отраслей народного хозяйства. Это дугношеине

динамично, изменчиво по времени, и оно может стать оптимальным, т.е. в значительной степени правильно отражающим динамику общественных интересов, если вся система «школа-вуз-производство» станет управляемой, особенно ее подсистемы – «неполная средняя школа» и «средняя школа». Устранить указанное несоответствие возможно на основе дифференциального отбора до окончания неполной средней школы тех, кто будет продолжать учиться в старших классах средних школ в соответствии с их способностями и склонностями. При этом следует, конечно, учитывать потребности народного хозяйства в кадрах специалистов средней и высшей квалификации. Остальная часть учащихся после окончания восьмых классов должна быть направлена в систему профессионально-технического образования для завершения полного среднего образования и обучения рабочим профессиям профессионального труда. Это же возможно при условии перевода всех профессионально-технических училищ в средние; и приема в средние специальные учебные заведения молодежи с полным средним образованием. Реализация этих мер способствовала бы успешному решению еще одной, острой на сегодняшний день, проблемы – большой армии абитуриентов Высших учебных заведений республики намного ниже количества выпускников средних школ. Поскольку ориентация на высшее образование носит устойчивый характер, то ежегодно количество абитуриентов по республике увеличивается за счет выпускников прошлых лет, образуется иерархия абитуриентов с различным «стажем» (первый год, второй год, третий год и т. д.). Как правило, они на трудоустройство смотрят как на средство для поступления в вуз и поэтому не может идти речь об адаптации в труде, а следовательно, и

об эффективности их труда. Это же способствует увеличению текучести рабочей силы, а через это к нарушению стабильности трудового эффекта.

4. Противоречие между потребностью народного хозяйства в автоматизации и конкретными реальными возможностями и формами осуществления ее на деле. Автоматизация процесса производства может быть эффективной лишь в том случае, когда автоматизируется весь технологический цикл рассматриваемый как целая, единая система. Автоматизация отдельных звеньев цикла даст отрицательный эффект, ибо она, как правило, проявляется в виде нарушения общего ритма производства, в перебоях, неравномерности цикла. Однако, все это локальные негативные последствия частичной автоматизации. В глобальном масштабе автоматизация определенного технологического цикла должна осуществляться с учетом, с одной стороны, работы отраслей прямо или опосредованно обуславливающих функционирование данного цикла, с фугой стороны, работы тех отраслей и предприятия функционирование которых связано с продукцией исходно го производственного никла. Успешное разрешение этого глобального противоречия возможно на базе комплексного и системного подхода к планированию и управлению процесса автоматизации.

5. Противоречие между вещественно-техническим и социально-личностным агентами труда. Претворение Достижений научно-технической революции в производство – автоматизация, роботизация, использование новых материалов и источников энергии, освоение космического пространства и мирового океана, применение электронно-вычислительной техники и т. д. приводит ко все большему усложнению технического агента производства и его быстрому совершенствованию, что не всегда сопровождается соответствующим совершенствованием

социально-личностного агента, наблюдается отставание последнего. Без достаточной профессиональной и общекультурной подготовки субъекта производства нарушается гармонический ритм трудового процесса, что находит свое проявление: в нерациональном и недостаточном использовании возможностей техники; в недооценке законов, категорий, принципов науки при организации труда, в низком качестве произведенных продуктов; в нерациональном использовании капиталовложений и т. д. Для разрешения этого' противоречия следует резко повысить требования к подготовке кадров всех уровней и строго их придерживаться.6 Противоречие между формальным и фактическим уровнями образования и знания. Их формальный уровень (образовательная характеристика людей, фиксированная различными дипломами) значительно выше фактического уровня, что объясняется просчетами в организации учебного процесса в школах, ПТУ, ссузах и вузах. Имея в виду это, партия поставила задачу коренной реформы работы школ и Высшей школы. Важными принципами осуществления реформы являются:

- высокий уровень преподавания основ современного научного знания;

- теснейшая связь обучения с жизнью, для реализации чего необходимо применять новые, рациональные формы;

- связь высокого уровня профессиональной подготовки с идейной убежденностью, твердым научно-материалистическим мировоззрением.

7. Противоречие между уровнем культуры труда, социально-культурной характеристикой труда (инициативность, добросовестность, активность, сознательность, организованность, ответственность и т. д.) людей одинаковых профессий и оплатой их труда. Скажем, для инженеров, учителей, врачей и т.д. с различными

показателями указанных качеств определена одинаковая заработная плата. На уровень зарплаты влияют лишь такие показатели, которые не относятся к социально-культурной их характеристике (скажем, стаж работы). Это обстоятельство крайне отрицательно действует на социально-культурную активность людей.

«Мы не можем забывать о том, – говорится на июньском Пленуме ЦК КПСС, – что живем в социалистическом обществе, развитие которого должно регулироваться коренными принципами социализма, в том числе, конечно, принципом распределения по труду. У нас все имеют равные права и равные обязанности перед обществом. Полное же равенство в смысле одинакового пользования материальными благами будет возможно лишь при коммунизме. Но до этого еще предстоит пройти долгий путь. Тут требуется гораздо более высокий уровень и экономики и сознания людей. А сегодня, если не считать определенной части общественных фондов потребления, каждый гражданин у нас имеет право лишь на такие материальные блага, которые соответствуют количеству и качеству его общественно-полезного труда. Только на это. И тут важны строгий учет и строгое соблюдение этого принципа. В этой связи с удовлетворением хочется привести материал по эксперименту, проводимому в НИИ «Электролиты» гор. Ленинграда. Цель эксперимента: ликвидировать уравниловку, повысить ответственность инженеров, стимулировать их активность. Сущность эксперимента: поощрять активность работника и качество его работы путем установления дифференцированной заработной платы в соответствии с качеством и количеством их работы. Ощутимые результаты: спустя месяц технологи и конструкторы попросили «подкинуть» им дополнительную нагрузку (а раньше все ссылались на перегрузку); никто из конструкторов и инженеров не и

давал заявления «по собственному желанию»; на четыре месяца раньше срока разработаны чертежи заказанной машины»⁷.

8. Противоречие между социально-культурным уровне труда и зарплатой рабочих, с одной стороны, этими же характеристиками ИТР – с другой. Стратегической целью рабочих в служебном продвижении является переход в ИТР где его зарплата будет уже фиксированная и значительно ниже. Какое воздействие это положение может оказывать на престиж ИТР, и соответственно, на социально-культурное развитие рабочего, очевидно.

9. Противоречие между действительной профессиональной компетенцией и социально-культурными качествами личности и ее общественным положением (должность, обеспеченность и т.д.), что в значительной мере обусловлено действием таких негативных явлений в нашей жизни как протекционизм, землячество, местничество и т.д. Это вызывает каскад отрицательных явлений и социальных коллизий различного порядка. Некомпетентный работник выносит некомпетентные решения, которые при исполнении нижестоящими органами могут вызвать только хаос и неразбериху. Разрешение этого противоречия предполагает строгое соблюдение ленинских принципов подбора и расстановки кадров.

10. Противоречие между моральной и материальной ценностями труда. Исследования показывают, что советские люди Достаточно высоко оценивают общественную значимость труда. Однако, в шкале их ответов не меньшее место отводится материальным соображениям. Прослеживается такая закономерность: при отсутствии достаточного уровня материальной жизни

---

⁷ См. «Литературная газета», № 40/5002/, от 3.X-1984 г., статья «Прибавка к зарплате».

моральные факторы оказываются не действенными. Голый призыв к социальной активности, культуре и нравственной чистоте без материальной помощи не может привести к успеху.

**проф. АХМЕДЛИ Дж.Т.,
доц. ФЕЛЬДМАН И.И.**

КОМПЬЮТЕРНАЯ РЕВОЛЮЦИЯ И ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ ФАКТОР (СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

В СССР и за рубежом имеется масса публикаций, проведено множество дискуссий относительно социальных последствий НТР, действия этой революции в обществе и науке. Все эти явления в достаточной степени прогнозированы. Что же касается социальных аспектов компьютерной революции, как составной части НТР, то они не нашли еще должного освещения ни в советской, ни в зарубежной печати. В лучшем случае аспекты компьютерной революции подменяются концепцией последствий «информационной» революции, информационного «взрыва» вследствие роста количества информации во второй половине XX века.

Так, буржуазные теоретики фетишизируют значение информации в общественной жизни, предрекают, что именно «информационный взрыв» будет определять ход и перспективу исторического процесса. Особенно многочисленны разработки по проблемам «информационного взрыва» у американских социологов и философов. Так, Ж.Серван-Шрейбер предсказывает в 80-х годах «революцию в сфере информации», в результате которой мир радикально изменится без революционных политических сдвигов.

Широкую известность на Западе получила теория «mass media» (средств массовой коммуникации) канадского исследователя Маршала Маклюэна, которого буржуазная элита провозгласила «пророком интеллектуального века». Концепция Маклюэна оказала большое влияние на теорию

«технотронного общества» бывшего гос. секретаря США З.Бжезинского и других реакционных социологов.

Согласно Маклюэну, ход исторического процесса определяется «революциями» в средствах массовой коммуникации, а история человечества делится на четыре стадии, определяемые прямой зависимостью от качества средств информации. Первая стадия – это племенное общество – «эпоха дописменного варварства». Вторая стадия – «эпоха фонетического письма». Третья стадия – «типографско-гутенберговская галактика» – приведшая за 500 лет печатной техники к «информационному взрыву», следствием которого было образование наций, национализма, индивидуализма, секуляризации общества и т.д. Наконец, четвертая стадия – эпоха «электрической цивилизации». В этой эпохе социальные революции сменяются «компьютерными» и «информационными» революциями.

По предложению Маклюэна, высказанном в монографии «Понимание сущности средств коммуникации» (McLuhan M. *Understanding media L.*, 1969), во второй половине XX век. происходит очередной катастрофический коммуникационный взрыв, возникла новая электрическая «галактика Маркони». Аспекты электронной взаимосвязи в этот, период проникают во все сферы жизни общества, ускоряют общественные процессы, являются предпосылкой органического единства мировой экономики, объединения наций и государств в единое целое. В этом «едином обществе», в капиталистическом «электронном рае», воссоздастся на качественно новом уровне «первобытное общество единого коллективного сознания», нивелируются различия между умственным и физическим трудом и между классами.

Последователи концепции «электронного рая» в угоду предпринимателям, утверждают, что современная жизнь

буржуазного общества в корне меняет обыденное представление о политической власти, которая якобы на современной стадии «информационного развития» зависит не от соотношения классовых сил, аспектов борьбы классов и представляющий их партий, а исключительно от обладания средствами массовых коммуникаций, компьютерной техники и специфики этих средств. Американский специалист по проблемам массовых коммуникаций К.Черри провозгласил даже лозунг: «обладание средствами коммуникаций и хранилищами информации путь к новому обществу. Информация – символ власти...»

Подобная наукообразная терминология основана на предположении о том, что якобы отношение к социальной действительности и даже сама социальная действительность формируются не в ходе развития производства и классовой борьбы, а исключительно языковыми средствами, средствами образования и передачи мысли. Подобные технократические тенденции, наличествующие в концепциях «информационно го взрыва» и «электронного рая» искажают процесс истории, выдвигают иллюзии нивелировки классовых различий в ходе «технотронных», «электронных», «информационных» и «компьютерных» революций, помимо классовой борьбы и ликвидации капиталистического строя. При этом, технологические и информационные структуры выдаются за некую трансцендентную «мировую силу», направляющую ход истории к некоей конечной цели в духе фетишистского финализма. Естественно, эта конечная цель – «усовершенствованное» буржуазное общество, «общество нивелировки классовых различий и вечногo изобилия». Тем самым, подобные концепции являются средством «деидеологизации» социального знания и социального прогнозирования. Тем не менее, концепции

«информационного взрыва» не могут показать в полной мере существа грядущей «компьютерной революции». Это положение усугубляется еще и тем, что даже сама мысль современного человека не вполне подготовлена к тому, чтобы воспринять все новшества надвигающейся компьютеризации общества.

Приведем несколько примеров нашей неподготовленности к восприятию феномена компьютерной революции.

Так, профессор МГУ В.А.Звягинцев пишет: «До настоящего времени характер этих отношений (человека и машины – Дж. А. И.Ф.) истолковывается на основе введенной еще Н.Винером формулы: человеку человеческое, машине – машинное. Эта формула сохраняет свою значимость и сегодня. Однако по мнению достаточно авторитетных специалистов, дело идет к тому, что скоро она превратится в ненужное противопоставление. Все явственнее проявляются признаки того, что человек и машина идут навстречу друг другу – к образованию интеллектуального симбиоза, в проявлении которого и следует видеть одну из самых характерных черт компьютерной революции. А образование такого симбиоза якобы должно привести к далеко идущим последствиям разного и не всегда предвидимого порядка и, в частности, отразится на статусе человека в меняющихся условиях его существования»⁸.

Итак, мы еще осознаем, какой будет компьютер конца XX века, сколько будет компьютеров в это время. «Подсчитано, например, что к концу столетия число микропроцессоров превысит количество электрических лампочек на земном шаре»⁹. Более того, к 1200 году человечество столкнется с популяцией разнообразных

---

⁸ «Вопросы философии», № 3, 1986. В. Л. Звягинцев. Проблема отношения человека и машины в компьютерной революции, с.44.
⁹ «Известия», «Готовьтесь в XX век», с. 5.22.03.1986.

роботов и АСУ, интеллектуальный уровень которых будет в сотни раз выше уровня современного промышленного робота. Эти роботы будут способны к полноценному общению в заданной области, смогут хранить информацию, не меньшую чем человек – специалист в этой области знаний. Ведь проблема создания кибернетического устройства, способного мыслить, нашла алгоритмическое подтверждение. Эта возможность обосновывается теоремой Маккаллока-Питтса, согласно которой, любая функция естественной нервной системы (в т.ч. и мышление), которая может быть логически точно описана с помощью конечного числа слов, может быть реализована на основе формальной нервной сети, во многом эквивалентной кибернетическому устройству. Указанная теорема фактически опровергает аргументы о том, что если «машина не есть живое», а человек – живое, то поэтому, машина не может выполнять основные функции мышления. Тем не менее, и в настоящее время мозг человека – это «черный ящик», и кибернетические устройства моделируют его чисто функционально. Так, например, лауреат нобелевской премии Ф.Крик указывает: «Наша способность к самообману по поводу работы собственного мозга почти безгранична, главным образом потому, что часть, о которой мы можем сообщить, составляет лишь НИЧТОЖНУЮ ДОЛЮ ТОГО, что происходит у нас в голове. Вот почему философия в значительной части бесплодна уже более 2000 лет и, вероятно, останется такой же, пока философы не научатся понимать язык переработки информации»¹⁰. Конечно, это предвзятое заключение о философии, оно касается в первую очередь натурфилософии и фактически приписывает функции частных наук философскому значению, и в этом смысле его отвергает. В этом сказывается позитивистская направленность мышления

---

¹⁰ Ф. Крик. Мысли о мозге. М., 1984, с. 201.

Ф.Крика, его попытка опорочить философское знание, свести его к семантике и исключительно к концепции «логического анализа» предложений. Но, тем не менее, этот биолог прав в одном: «функции человека... недоступны пониманию на современном уровне наших знаний». Тут имеются в виду прежде всего некоторые аспекты социологии и социальной психологии, отражающие отношение: «человек – машина»¹¹.

Фактически, какова будет перестройка психологии человека вследствие компьютерной революции, нам не вполне ясно. Так, видный специалист в области мозга Д.Хьюбел заключает, что не ясны еще проблемы о том «может ли мозг понять мозг?» и, что такое сам мозг: «гигантский компьютер, или какая-либо иная гигантская машина»?¹². Тем не менее, специалисты не зная «конструкции мозга», продолжают совершенствовать и развивать ЭВМ а даже прогнозируют не только взаимоотношение человека и машины, но и процесс самой компьютерной революции и даже ее социальные последствия. В этой связи вполне понятно, что прогноз социальных последствий компьютерной революции весьма проблематичен.

Касаясь взаимоотношений человека и компьютера видный американский специалист по компьютерам, доктор Алан Кей так охарактеризовал этот процесс: компьютеризация требует должной подготовки программистов. Грамотность применительно к компьютерам «это вовсе не умение просто работать с текстовым процессом... или современным интерфейсом пользователя – как умение обращаться с пером и бумагой... Это даже не умение программировать... Это проникновение

---

¹¹ Там же, с. 258.

¹² Д.Хьюбел. Мозг. М., 1984, с. 9.

в суть процессов вычислений...»,¹³ глубокое знание машины. Далее А.Кей указывает, что человечество уже сейчас способно создать три типа машин, обладающих искусственным интеллектом. Первый тип – это возможность конструирования интеллекта взрослого человека, второй – возможность создания интеллекта ребенка с последующим «воспитанием и обучением», третий, и очевидно ранее всех реализуемый, это конструирование той или иной специфической разновидности интеллекта, т. е. составных частей интеллекта как целого, которые будут способны к развитию.

В этой связи рассмотрим прогнозы социальных последствий компьютерной революции.

Согласно разработкам советских авторов, компьютеризация (а значит и последствия компьютерной революции) должна истолковываться в сфере проблем НТР, а значит в рамках НТР должны рассматриваться и социальные последствия компьютеризации, которые приведут в основном к облегчению трудовой, управленческой и творческой деятельности человека, будут способствовать нивелировке классовых различий в социалистическом обществе (но ни в коей мере не в классово-антагонистическом обществе), стиранию различий между умственным и физическим трудом и т.д.

Тем не менее, на сегодняшний день нет еще детальных разработок советских социологов и философов социальных последствий компьютерной революции. Именно по этой причине мы приведем в этой работе критический обзор социологических исследований буржуазных исследователей социальных последствий компьютерной революции.

---

¹³ А. Кей. Программное обеспечение ЭВМ. «В мире науки», № 11, 1984, с. 13.

Так, Дж.Д.Болтер в книге «Человек Тьюринга» (Культура Запада в компьютерный век») предлагает особую классификацию и оценку новых, т.е. отличных от «Homo Sapiens» в традиционном истолковании, социально-психологических типов человека, возникших по причине компьютеризации общества. Это т.н. «человек типографский» (из концепции М. Маклюэна), «человек организационный» (У. Уайта), «человек корпоративный» (А. Джей) и наконец, самая «совершенная» модель – «человек Тьюринга» самого Девида Болтера.¹⁴

Болтер утверждает: компьютеризация повысит производительность труда, но одновременно приведет к росту безработицы. И не только рабочих – «синие воротнички», но и служащих – «белые воротнички». Компьютеризация вызовет психологические изменения у людей: «ученый или философ, который работает с электронными приборами, будет мыслить не так, как это делали предшественники его, трудившиеся за простым письменным столом с карандашом и листом бумаги... Он будет выбирать другие проблемы и решения».¹⁵ В этот век социальная атмосфера будет испорчена машинами. «Возможности отдельных личностей по-человечески реагировать друг на друга, ибо каждый человек рассматривается уже не как личность, обладающая уникальной историей и собственными проблемами, а как идентификационный номер, о котором имеются некоторые сведения в банке данных... Общество движется к сознанию того, что нет ничего... в человеке, чего нельзя было бы выразить количественно и ввести в виде данных в числовой вычислитель». Поэтому «...теряются позитивные

---

¹⁴ См. Bolter S.D. *TURING'S MAN. Western Culture in the Computer Age*. The University of North Carolina. Press, 1984, 264 p.

¹⁵ Там же, с. 7-8.

ценности... гуманизма».¹⁶

В представлении Болтера процесс дегуманизации индивида и общества в целом более опасен для человечества, чем даже экономические следствия компьютеризации, чем даже безработица.

Болтер не марксист, он не анализирует противоречия между прогрессом технического развития и развитием общественного сознания, разрыв между производительными силами общества и производственными отношениями в капиталистическом мире, не выясняет социально-экономических причин кризисов капиталистического производства и причин безработицы. Он сводит проблемы к диспропорциям между двумя направлениями культуры: гуманитарным и инженерно-научным, и видит опасность в том, что специалисты по компьютерной технике, не имея должной гуманитарной подготовки, не осознают социальных последствий проектом компьютеризации общества. Компьютер как средство, прокладывающее линию связи между гуманитариями и техниками, есть орудие научного познания и одновременно средство коммуникации, но фактически, в современном обществе он разграничивает и даже способствует разделению и противопоставлению мира гуманистических наук от мира наук технического содержания, ибо гуманитариям предстоит еще осознать не только функции, но и саму конструкцию ЭВМ, а техникам изучить проблемы социальных наук. Но сейчас и те и другие далеки от сознания этих проблем.

В чем же состоят социальные функции компьютера?

«Компьютеры не производят никакой работы – они управляют ею».¹⁷ Электроника, как указывал еще Н. Винер, это

---

¹⁶ Там же, с 4-5.

¹⁷ Там же, с. 8.

техника командования и контроля, а не производства материальных благ. Она способна оплодотворять старую технологию, она дает ей историческую перспективу в сфере функционирования, и не более. Компьютер – новая метафора XX века, в нем центральное звено – «информационное взаимодействие» человека и машины. Человек – универсальный переработчик информации. Л мир вокруг пего это информация для переработки. Тут возникает новое миропонимание новый тип мышления: не рационалистический или эмпирический, как это было принято считать в докомпьютерную эпоху, а новый «информационно мыслительный тип», новое миропонимание, познающее мир на основе «информационных моделей».

В этом новом типе мышления глобально значение программирования, функции которого – создание компьютерных моделей любых миров, моделей любой фантазии. Введенные в компьютер фантазии начинают жить самостоятельной жизнью, они чувственно воспринимаются нами на дисплее. Все возможно смоделировать – и войны с инопланетянами, и сверхсветовое движение, и «электронный рай»... В этой связи «компьютерный программист – это создатель миров, для которых он – единственный законодатель... Ни один драматург или режиссер, и даже император не обладает такой абсолютной властью».¹⁸

Среди компьютерных программистов наблюдается своеобразное опьянение этой властью, возникает феномен «хакеров», новый вид «опьянения личности». Хакеры – одержимые программисты, упираются своим господством машинами и над мирами. Хакеры готовы дни и ночи проводить за пультами компьютеров, забыв о пище, сне, «мирских развлечениях»... Для хакеров ЭВМ – живое

---

¹⁸ Там же, с. 187.

существо, они дают машине человеческие характеристики: «машина-лентяйка», «машина-обидчивая», «машина-доброжелательная», «машина-суматошная», «машина-соперник», «машина-кошка», «машина коварная» и т.д. Анимизация ЭВМ приобретает у хакеров черты фанатизма, дружбы с машиной.

Хакеры но своему опасны для общества, ибо посредством математического моделирования и имитации, промышленные роботы, АСУ и банки данных, общественная практика вообще, все более и более подпадают под компьютерный контроль, а значит под контроль хакеров, которые имеются уже в каждом центре и по твоей психологической одержимости склонны более контактировать с машиной, чем с человеком, а значит высказывать свои симпатии и удовлетворять нужды машин в большей степени, чем человека и общества. Поэтому, в будущем обществе при наличии кризисной ситуации и возникновений каких-либо антагонизмов или противоречий обратимого порядка между машиной и человеком, хакеры будут защищать «интересы» машин, как свои личные интересы.

Итак, искусственный интеллект - высшее достижение компьютерной культуры, разрушает уникам человека. Отсюда, «человек Тьюринга», человек века компьютеризации, сам «оказывается в довольно странной ситуации – он отказывается от попыток иметь дело с явлениями реального мира, с познанием объективной реальности, заменяя ее миром фантастических моделей. «Человек Тьюринга» сам моделирует изучаемую реальность, сам изучает созданный им мир, модель мира с помощью компьютера. В этом плане фаустовское стремление к совершенству, воплотившееся в «Человеке Тьюринга», подменяется программистской игрой. Вообще, «программистская игра» в век компьютеризации станет

основной формой человеческого самовыражения и именно по этой причине будет утрачена связь с историческим процессом и практикой. Исследование конкретных факторов исторического процесса будет подменяться их моделями в прошлом, настоящем и будущем. Практика эксперимента – моделью эксперимента. В этом смысле интерпретация отношения «человек-среда» у «Человека Тьюринга» будет совершенно иной. Исследоваться будет не «борьба человека со средой», не «приспособление человека к среде» или «среды к человеку», а «игра со средой». Цивилизация станет зависимой от компьютеров.

Другой исследователь Лео Нефедов из ФРГ в книге «Шансы Европы в век ЭВМ» указывает, что компьютеризация общества – необходимый шаг эволюции человека. Автор отождествляет человеческий разум и ЭВМ, «разум – это деятельность мозга по переработке и накоплению информации», Л. Нефедов предполагает, что сначала приматы развивались на основе биоэволюции. Биоэволюция обусловила возникновение человека. Далее в обществе осуществилась интеллектуальная революция, приведшая к возникновению государства и других социальных институтов. В настоящее время, в обществе функционирует компьютерная революция, и создается новый тип человека, т.н. «информационный человеческий тип».¹⁹

Французский исследователь А. Дюрок в книге «Сегодняшнее будущее» (1985-2000) указывает, что главное в компьютеризации – это перестройка общества.²⁰ Через 10 лет 90% производственных операций будут осуществлять

---

¹⁹ Nefiodow L.B. EUROPAS CHANCENLN COMPUTER - ZAJTALTER. Ein Placloyer iur die enen Technologien. Munchen, Kindler Verlag, 1984, s. 270, 56, 83.

²⁰ Ducrocq A. Le FUTUR AUORD'HUI. 1985-2000. Le qulnze annecs qui vont changer votre vie quotidienne. Paris, Plon, 1984, 380 p.

автоматы; Этот исследователь сопоставляет ЭВМ с природно-клеточной «индустрией». Биоиндустрия, указывает он, оперирует с 10 аминокислотами, которые могут сочетаться 10240 миллиардами способов. Поэтому «биоиндустрия», т. е. генная инженерия, немыслима без ЭВМ. Это следует учитывать особо. Ведь нельзя предполагать, что генная инженерия не «прикоснется» к человеку. Генная инженерия на основе компьютеризации – залог совершенствования человека как биологического вида. Тут социальные функции человека и ЭВМ смыкаются с совершенствованием его биологического вида, с его физиологическими функциями под воздействием компьютеризации изменится профессиональный облик человека: люди будут все меньше работать с вещами и все больше с информационными данными. Любая работа будет совершаться посредством дистанционного управления. К 2000 году это станет реальностью для 40% профессий. Уйдет в прошлое привычное понятие о единстве места, времени и действия; возникнут новые экономические проблемы: «не будет пропорциональности между временем и результатом труда: затрата времени перестанет быть мерой труда, ибо автоматы позволят отделить человека от непосредственного участия в производственном процессе.

Мозг человека будет функционировать иначе. Он должен будет все более мыслить и все меньше касаться монотонно-однообразной информации. ЭВМ освободит человека от интеллектуального автоматизма, создаст условия для «творческого интеллектуализма».

В век компьютеризации возникнет «общество коммуникаций». Оно разрушит социальную пирамиду чиновничества. Каждый индивид посредством ЭВМ сможет обращаться к каждому, даже к лицу на вершине общественной власти. В ходе компьютерной революции исчезнет человеческая элита, «исчезнет смешанное с

восхищением почтение к титулам и погонам». Человек перестанет считать себя «мелкой сошкой», «винтиком» огромного социально-экономического механизма», «рабом государства» и «сильных мира сего». Индивид благодаря компьютеру сможет отождествлять себя с большим коллективом. Возникнет новое чувство, новый человеческий феномен – «индивидуалистический оптимизм».

Однако все эти социально-политические и производственно-экономические выводы в большей степени утопичны, особенно в условиях капитализма. Идеи социально-политического равенства, классовой нивелировки и экономического процветания конечно же не осуществимы в условиях сохранения частной собственности и буржуазного государства, которое, несомненно, предпримет меры к тому, чтобы поставить «компьютерную революцию» на службу буржуазии. Но несомненно одно – что «компьютерная революция» подорвет устои многих институтов буржуазного государства и, способствуя развитию производительных сил общества, ускорит гибель капиталистического строя в ходе социальной революции. В этом смысле, заключение Дюкрока о том, что в условиях компьютерной революции буржуазное государство отомрет («потерпит крах») и без социальной революции – есть социальная утопия. Основой подобного заключения Дюкрока, очевидно, является тезис о том, что для развития компьютеризации общества необходимы громадные банки данных, что невозможно в условиях секретности многих показателей экономики, социологии, техники, физико-математических, химических, геологических и биологических наук. В этом аспекте, современное государство с его многочисленными секретными органами управления, контроля и секретными данными государственной важности, естественно, не

сможет управлять, «суперкомплексной системой и банков» ЭВМ в мировом масштабе. Звучит, секреты следует рассекретить, секретные органы, охраняющие безопасность государства распустить, а стало быть возникнет необходимость ликвидации и самого государства. Все эти предположения - утопия буржуазного интеллигента и не более. Компьютеризация общества не сможет ликвидировать социально-классовый антагонизм буржуазного общества. Буржуазное государство, без социальной революции не прекратит функционировать как диктатура буржуазного класса. Оно не утратит функции классового насилия и не сможет ограничить свои задачи только функциями «координатора» и «катализатора» экономики благодаря единой системе ЭВМ.

Только при социализме и коммунизме государство способно в определенных условиях (отсутствие или глобальная военно-экономическая слабость буржуазных государств) функционировать лишь в аспектах «катализатора» и «координатора» мировой экономики средствами ЭВМ. Эти положения НТР вполне применимы и к социальным следствиям «компьютерной революции».

Много утопических идей и просто социальных фальсификаций в работах других буржуазных идеологов. Например, в книге Д. Балкхаузена «Страх перед электроникой», автор повествует о страхе, который он испытывает перед машиной, способной читать и записывать мысли человека, которая принципиально может быть создана в ходе компьютерной и биологической революции. Страх автора – это смятение буржуазного индивидуалиста, человека далекого от политики, перед «машинным контролем человеческих действий и мыслей», перед «машинным отражением» человеческого «Я», человеческой «замкнутости», «стыдливости», «скрытых инстинктов» и

«запретных желаний».²¹

Другой автор, Г.Р.Пэйджелс, в книге «Космический код. Квантовая физика – язык природы», рассматривает проблему «компьютеризации общества в совершенно ином, фантастическом аспекте. Он утверждает, что «вселенная есть закодированное послание, космический код» инопланетян и задача ученых расшифровать этот код.²² Код есть послание инопланетян на Землю. Это программа для культурной и социальной эволюции человечества. Расшифровка кода возможна только средствами гигантского компьютера, что достижимо лишь в условиях компьютерной революции.

В целом, рассуждения зарубежных социологов и философов о социальных последствиях компьютерной революции отражают социальный утопизм и социальный плюрализм буржуазной философии. В этих прогнозах и моделях будущего, наряду с такими правдоподобными заключениями, как рост производительности труда и рост безработицы как следствий «компьютерной революции», как предположение о выработке нового стиля мышления и несомненного воздействия революционных преобразований общества на психологию человека, как обоснование роли ЭВМ в координации экономики и научных исследований, как выводы о необходимости предубеждения отрицательных социальных последствий «компьютерного антигуманизма» и «компьютерного опьянения со стороны хакеров», наличествуют такие утопические предположения, как упразднение буржуазного государства без социальной революции, аспекты нивелировки классов в условиях буржуазного общества,

---

²¹ Balkhausen D. ELEKTRONIK ANGST. Dusseldorf und Wien. EKON, 1983, s. 288.

²² Pagels H.R. The COSMIC CODE Quantum Physics as the Language of Nature. N-V, 1982, p. 370.

виздаппе «электронного рая» и т.п. Подобные установки так или иначе отвлекают трудящихся от революционной борьбы с капитализмом, чем способствуют функционированию этого строя в условиях общего кризиса капитализма в период НТР и составной части этой революции – компьютеризации общества.

В этой связи задача советских исследователей, наряду с критикой буржуазных концепций о социальных последствиях компьютерной революции, разработать марксистскую теорию социальных следствий компьютеризации общества, помня о специфике этого явления в рамках общих преобразований общества входе НТР.

ОГЛАВЛЕНИЕ

Ахмедли Дж. Т. Профессия и труд – адаптация в труде и человеческий фактор	211
Ахмедли Дж. Т. Разрешение противоречий в сфере труда как фактор активизации человеческого фактора...	226
Ахмедли Дж. Т., Фельдман И.И. Компьютерная революция и человеческий фактор (социологический аспект).....	238

**АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ФИЛОСОФИИ И ПРАВА**

**АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ
ОТДЕЛЕНИЕ
ФИЛОСОФСКОГО
ОБЩЕСТВА СССР**

**ДИАЛЕКТИКА И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ
ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ НАУКИ**

Дж. Т., АХМЕДЛИ, Ф. М. ЭФЕНДИЕВ

К МЕТОДОЛОГИЧЕСКИМ ОСНОВАМ РАЗВИТИЯ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О ДВИЖЕНИИ

Мысль Ф. Энгельса о том, что с каждым более или менее значительным шагом в развитии естествознания материализм приобретает новую форму, можно полностью отнести и к развитию материалистических представлений о движении. Принципиально новые достижения и открытия в естествознании ведут к обогащению и философских представлений о движении. Широко известно, например, громадное стимулирующее воздействие на развитие общих представлений о движении, оказываемое современными учениями о сложных управляющих и самоорганизующихся системах.

Важнейшее значение в совершенствовании философского учения о движении имеет развитие физики, что определяется местом и ролью физики в структуре естествознания. Физика исследует исходные, элементарные единицы в структуре материи. Соответственно в ней исследуется движение на исходных, элементарных уровнях структуры материи, на базе которых возникают представления о более сложных видах движения.

Нас будет интересовать прежде всего развитие общих представлений о движении в плане их связи с развитием представлений об элементарных объектах в физике. Представления о движении и представления об элементарных объектах в физике внутренне взаимосвязаны, взаимодополняют и взаимообслуживают друг друга. При этом мы предполагаем, что в развитии учения о движении действует та общая теоретико-познавательная закономерность, основу которой составляет принцип

соответствия.

Методологический анализ проблемы элементарности связан с поисками и выбором наиболее оптимальных методов проникновения физики в глубь материи и прогнозированием этого развития.

Первые строго научные представления о движении в физике сложились в ходе становления классической физики и прежде всего – классической механики. Классическая механика рассматривает движение как перемещение тел в пространстве, причем с самими телами не происходит никаких внутренних преобразований. Другими словами, движение здесь рассматривается как простое перемещение тел с неизменными элементарными объектами. Сами по себе внутренние свойства материи не зависят от движения. В этих случаях в роли элементарного объекта выступает материальная точка и соответственно такому представлению об элементарности движение определяется динамическими законами с однозначностью связей, равнозначностью параметров исследуемых объектов.

Электромагнитные явления пошатнули представление об универсальности механической картины мира. Наряду с веществом появилась и другая физическая реальность – поле. Согласно этим изменениям движение представляется как перемещение заряженных частиц и как распространение электромагнитных волн. Но по существу первой естественнонаучной теорией, изменившей механическое представление движения, является теория относительности. Введя новые представления о роли и значении скорости света в физической картине мира, теория относительности показала, как временные и пространственные характеристики тел во Вселенной связаны с их взаимным движением, соответственно этому «инертность» стала рассматриваться не как нечто присущее частице самой по себе. Это, ранее рассматриваемое как «врожденное»

свойство тел, представляется как результат связанности и единства любой материи.

Специфической чертой релятивистской физики является использование в ней нового теоретического языка – языка событий. В структуру теории вошел новый вид элементарности, который стал определяться как событие. Использование языка событий дало возможность анализировать явления иной природы, чем просто механические. В этих областях физики движение выступает не «само по себе», изолированно, а внутренне, связано с временными и пространственными свойствами и определяется в своей новой обобщенной форме как воздействие, связывающее одно событие с другим. «Каждое событие так или иначе воздействует на некоторые другие события и само подвержено воздействиям других событий. Вообще воздействие и есть движение, связывающее одно событие с другим через ряд промежуточных событий»¹.

Определяющей специфической особенностью квантовой механики является корпускулярно-волновой дуализм, в основе которого лежит идея «сочетания» понятий частицы и волны, кванта и поля, прерывного и непрерывного. Для понимания природы элементарности в квантовой механике существенно, что в ней используется как понятие микрообъекта, так и понятие событий. Сочетание языка объектов и языка события обусловлено использованием теории вероятностей. В квантовой механике события рассматриваются как обладающие определенной структурой, связанной с природой квантового объекта и характером макроусловий. Идея нераздельной связи квантового объекта и его макроокружения изменяет представления о физическом движении.

---

¹ А.Д.Александров. Пространство и время в современной физике в свете философских идей Ленина. «Ленин и современное естествознание», М., 1969, стр. 226.

Динамические переменные – координаты и импульсы – не объединяются в целостную картину при описании движения частицы. Постановка вопроса: в какой точке должна находиться частица и по какой траектории она летит – не получает ответа от «новой» механики. «Таким образом механика, которой подчиняются атомные явления, – так называемая *квантовая* или *волновая механика*, – должна быть основана на представлениях о движении, принципиально отличных от представлений классической механики. В квантовой механике не существует понятия траектории частицы. Это обстоятельство составляет содержание так называемого *принципа неопределенности* – одного из основных принципов квантовой механики...»². Для понимания природы движения в области квантовой механики требуется не знание ее траектории, а анализ характера изменений внутренних свойств квантовой системы.

Согласно современным представлениям элементарные объекты характеризуются весьма сложной внутренней структурой и относительностью свойств. Элементарную частицу невозможно представить без взаимодействия с вакуумными полями и существующего вокруг каждой из них динамического «облака» виртуально испускаемых и поглощаемых частиц.

Физика элементарных частиц в самих основах несовместима с классическим образом движения – представлением о непрерывности движения тождественных себе частиц. Законы движения элементарных частиц в своей основе определяют как внутреннее преобразование частиц.

Подытоживая все сказанное, можно сделать вывод, что развитие физики привело к громадным качественным обобщениям в раскрытии природы физического движения,

---

² Л. Л. Ландау и Е. М. Лифшиц. Квантовая механика, М., 1963,

прежде всего – на элементарном уровне. Первоначальные представления основывались на рассмотрении движения как простого пространственного перемещения неизменных элементарных объектов. Основу современного понимания природы физического движения составляют закономерности внутренних преобразований свойств и структурных отношений элементарных частиц.

СОДЕРЖАНИЕ

Дж. Т., АХМЕДЛИ, Ф. М. ЭФЕНДИЕВ.

К методологическим основам разбития представлений о
движении 259

**СОЦИАЛЬНЫЕ,
ФИЛОСОФСКИЕ,
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ,
ПОЛИТИЧЕСКИЕ И
МЕДИЦИНСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
ЭКОЛОГИИ И ДЕМОГРАФИИ**

(Сборник статей и республиканской конференции)

Ахмедли Джалиль Теймур оглу

УРОВНИ И СТАТУС ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ

1. Ныне все человечество знает о том, что нашей земле и цивилизации в целом грозит опасность гибели. Причем опасность эта не сверхъестественного происхождения, а дело наших собственных рук, нашего бездумного, безответственного отношения к среде обитания. Однако не все хорошо себе представляют всю широту и глубину этой опасности, она не полностью ими осознана. Только этим можно объяснить то обстоятельство, что люди продолжают безжалостно эксплуатировать природу.

Современное экологическое сознание своими слабостями и разноуровневостью обязано относительной «молодости» экологической проблемы, которая лишь в последние десятилетия приобрела общепланетарный масштаб и столь значительную опасность.

2. Вся предшествующая история прогресса человечества и развития взаимоотношения человека и природы способствовали выработке в сознании людей представления о внешних природных условиях как вполне преодолимых в любых масштабах посредством всемерного развития социальных и технических факторов. Другими словами, ни в теоретическом, ни в практическом плане перед человеком не стояла экологическая проблема как таковая с ее сегодняшней остротой, а следовательно не было и более или менее оформившегося экологического сознания. Ныне природа впервые предстала перед человеком как сложная глобальная целостная система, которая развивается на основе собственных системных

законов и которая обладает вполне определенными и легко нарушаемыми со стороны техногенной деятельности человека условиями своей целостности и жизнеспособного состояния, своей всеобщей гармонии и равновесия. Стало очевидным, что человек должен знать не только законы освоения и преобразования природы, но, в еще большей мере, законы самосохранения и самовоспроизводства, словом, законы саморегулирования природы. Это обстоятельство и послужило основанием для формирования экологического сознания как отражения экологической ситуации. Именно поэтому экологическое сознание носит на себе печать сложности, многоплановости и противоречивости, характерных для современной экологической проблемы.

3. Основными компонентами экологического сознания является экологическое знание, представляющее собой познание условий, законов, норм экологического бытия, и убеждения людей, основанные на этих знаниях. Экологическое же сознание составляет основу целенаправленной экологической деятельности, включающей как оптимальное природопользование, так и воспроизводство природных возможностей, поддержание нормального функционирования природы как целостной системы.

4. Понятие «экологическое сознание» в нескольких плоскостях нуждается в пояснении: в чем сущность его и особенности, каково его место в общей системе форм общественного сознания, каковы пути и средства его формирования?

Прежде всего отметим, что мы не рассматриваем экологическое сознание как одну из форм общественного сознания, каждая из которых имеет четкий статус. Экологическое сознание мы рассматриваем как условное название сегодняшнего экологизированного сознания. Это — скорее всего

одна из существенных всеобщих характеристик общественного сознания, появившаяся в условиях НТР и означающая, что экологический угол рассмотрения вопросов и подхода к реалиям дня пронизывает все формы и уровни сознания и действия людей, т. е. экологическая оценка любого явления выступает важным параметром критерия его оценки, и в этом смысле все формы общественного сознания имеют экологическую окрашенность различных оттенков.

В этом, относительном, понимании экологическое сознание можно рассматривать как совокупность взглядов, теорий и эмоций, отражающих содержание, характер, состояние и особенности взаимоотношения общества и природы на каждой исторической ступени развития цивилизации.

5. Каковы же основные особенности современного экологического сознания?

Одной из главных характеристик современной экологической проблемы является ее глобальность, что, несомненно, должно отражаться и отражается на глобальности и экологического сознания, ибо в общегносеологическом плане экологическое сознание есть отражение экологического бытия. Глобальность экологического сознания включает два ракурса: во-первых, то что оно ныне не может ограничиваться лишь отражением отдельных локальных проблем, затрагивающих «интересы» той или иной части природы, отдельного региона или страны. Оно должно формироваться, развиваться и функционировать в **планетарных масштабах**; во-вторых, глобальное экологическое сознание должно превращаться в элемент, или общую характеристику **всех уровней и всех форм** общественного сознания. Следовательно, первой важной особенностью экологического сознания является глобальность, из которой прямо вытекает и другая, не менее важная, особенность — ее интегративность, синтетический

характер. В настоящее время понятия «глобальная экология», «социальная экология» выражают не отдельную науку, а скорее **определенный общенаучный подход к решению фундаментальных теоретических и практических задач**. В этом смысле, в той или иной мере все науки имеют экологическую окрашенность; разрешая свои конкретные **физические, химические, географические и др. задачи**, эти науки, непременно, должны учитывать их экологическое «звучание», возможные экологические последствия. Экологическая обусловленность и мотивированность, стало быть, отныне выступает одним из существенных показателей успешности решаемых проблем. Эта же особенность обуславливает интеграцию наук и синтез знания.

Указанная особенность экологической проблемы находит свое отражение в таких важнейших особенностях экологического сознания как системность и комплексность. Как бы велико ни было значение знания отдельных явлений, сопровождающих жизнь человека, оно не создает полного представления о поведении системы, которое порою не только резко отличается от поведения элемента, по оказывается противоположным ему. Именно поэтому, экологическое сознание для успешного функционирования в своем развитии должно возвыситься до уровня системности. Оно же должно обладать комплексностью, т. е. отражать то обстоятельство, что все глобальные проблемы составляют звенья единого комплекса, а именно, скажем, «чисто» экологическая проблема связана в единой цепи с демографической проблемой, проблемой продовольственного обеспечения населения Земли, проблемой войны и мира и другими проблемами современной глобалистики.

Важной особенностью экологического сознания является его мощное предвиденческо-прогностическое

свойство. Оно должно опережающе отражать не только ближайшие позитивные или негативные следствия изменений, производимых в природе техногенной деятельностью человека, но предвидеть последствия более отдаленные от нас, прямые и обратные связи. Это тем более важно, что **довольно часто положительные при повседневной оценке, или при непосредственной отдаче, явления,** оборачиваются как крайне нежелательные и катастрофически вредные при оценке их с позиции перспективы человечества.

В связи с этим отметим еще одну особенность экологического сознания, вытекающего из предыдущей: в прошлом познание природы, а, следовательно, сознание человека были направлены на усиление целеположенного преобразования природы, на расширение границ природопользования. Экологическое же сознание в силу создавшейся ситуации призвано выполнять противоположную функцию — предельно ограничивать преобразовательную нацеленность познавательной и практической деятельности человека на базе максимальной оптимизации природопользования.

Экологическое сознание должно ломать веками сложившийся стереотип отношения к природе, лейтмотивом которого было неограниченное изменение и использование природных богатств любыми средствами, оно должно стремительно формировать новый стереотип отношения к природе: сохранять и воспроизводить природные ресурсы, ее гармонию и равновесие, выработать оптимальные методы, формы и средства природопользования в допустимых самой природой пределах. Сохранение природы, как видим, является необходимым условием нового сознания и нового мышления.

Такая деятельность должна опираться на разумный учет

требований объективных экологических законов и обеспечить, тем самым, сохранение природных условий жизни общества, достижение социально значимых целей. Это и будет означать свободу действий человека в условиях современной экологической ситуации.

6. Все вышеуказанные особенности экологической проблемы и экологического сознания должны лечь в основу современной экологической политики. Очевидно, современная экологическая политика не может быть локальной, она должна носить общепланетарный характер. «Парниковый эффект», «озоновая оболочка», Чернобыльская катастрофа — их действительные и возможные последствия — яркое тому свидетельство.

7. Экологическая политика должна носить системный и комплексный характер, она должна включать систему и комплекс мер, охватывающих все сферы народнохозяйственного комплекса. Любые экономические, технические, технологические, демографические, социальные и т. д. решения должны быть экологически обоснованы, в целом же вся внешняя и внутренняя политика государства должна строиться с учетом мировой экологической ситуации.

ОГЛАВЛЕНИЕ

Ахмедли Джалиль Теймур оглу УРОВНИ И СТАТУС ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ.....	268
--	-----

D-57

**Elmi
nəzəri
praktik
jurnal**

DÜNYAYA BAXIŞ

2.2009

FƏLSƏFƏ PROBLEMLƏRİ

ƏHMƏDLİ C.T.

*Pyotr Elmlər və İncəsənət Akademiyasının akademiki,
əməkdar elm xadimi, f.e.d., professor*

ELMLƏRİN İNTEQRASIYASI, BİLİYİN SİNTEZİ

Mürəkkəb sosial sistem olan elmin obyektı maddi və mənəvi gerçəkliyin komponentləri - təbiət, cəmiyyət və təfəkkürdür. Antik dövrdə bu elementlər bir-birindən ayrı təsəvvür edilmirdi, onların hamısı makrokosmos adlandırılan varlığın mikrokosmları idi. Təbiət də, cəmiyyət də, hətta ruh dünyası da bir-birilə bağlı olan müstəqil kosmik təşkillər kimi təsəvvür edilirdi. Ona görə də bu kosmosentrizm prinsipi əsasında strukturlaşmış aləm haqqındakı elmi (və elə qeyri-elmi) biliyə naturfəlsəfə deyilirdi.

Lakin elmin və sosial praktikanın sonrakı inkişafı prosesində insanların aləmi dərk və istifadə etmək yönündəki tələbatı mürəkkəbləşir, qol-budaq atır, şaxələnir. Bilikdə bir növ parçalanmalar baş verir. Tələbatın hər bir növünün ödənilməsi gerçəkliyin müəyyən bir sahəsinin, bu sahəyə aid olan obyektlərin, xassələrin, əlaqə və bağlantıların, bir sözlə, onların mövcudluğunun, hərəkət və inkişafının, durum və fəaliyyətinin əsasında duran qanunauyğunluqların dərk edilməsini zərurətlə tələb edir. Bu əsasda da bilik kütləsində diferensiallaşma baş verir. Naturfəlsəfə adlanan vahid bilik kütləsindən gerçəkliyin iri fraqmentlərini (materianın hərəkət formalarına müvafiq fraqmentlərini) öyrənən elmlər yaranır: mexanika- mexaniki hərəkət (sürtünmə, diyirlənmə, zərbə) qanunlarını; fizika - maddənin müxtəlif hallarını və onların enerjilərini; kimya - maddəni və onun növlərini, onların birləşmə və ayrılma

(assosiasiya və dissosiasiyası) qanunlarını; biologiya - həyat, onun yaranması, təzahürləri, inkişafı və ölüm qanunlarını; geologiya - yerin meydana gəlməsi, quruluşu, inkişafı qanunlarını; astronomiya - kainatı, onun struktur səviyyələrini, kosmik sistemlərin yaranma və məhv olma qanunlarını və s. və i.a. öyrənir. Sonrakı inkişafda sadaladığım bu elm sahələrinin hər biri daha dar və dərin tədqiqat sahələrinə parçalanır... Hazırda elmi biliyin müxtəlif həcmli və əhatə dairəli yüzlərlə qolları vardır ki, bunlar da şəxsiz həm koordinasiya (üfüqi müstəvidə), həm də subordinasiya əlaqə (şaquli müstəvidə) şəbəkə sistemlərinin müvafiq komponentlərini təşkil edirlər.

Elmin (elmlərin) differensiallaşması tarixi inkişafın mütərəqqi bir meyli idi, çünki diferensiallaşma elmi biliyin gerçəkliyin daha dərin qatlarına nüfuz etməsi, yeni mahiyyət pillələrinin elmi tədqiqat dairəsinə cəlb edilməsi deməkdir. Təkcə fizika elminin timsalında bunu aydın görmək olar. Vaxtı ilə «Fizika» adı ilə yaranan bu elm hazırda onlarla daha dar statuslu hissələrə parçalanmışdır: bərk cisimlər fizikası, atom fizikası, elementar hissəciklər fizikası, optika fizikası, maqnit (elektromaqnit) fizikası və s.... Aydındır ki, bu «fizikaların» hər birinin yaranması o demək idi ki, fiziki idrak fiziki gerçəkliyin daha dar sahələrinə nüfuz edir, daha yüksək tərtibdən olan mahiyyətləri öz əhatə dairəsinə cəlb edir.

Elmi biliyin inkişafının müəyyən mərhələsindən sonra bütünlüklə mütərəqqi olan elmin diferensiallaşması prosesində (bu proses bu gün də davam edir və güman ki, gələcəkdə də davam edəcəkdir, onun dayanması elmin və biliyin sonu demək olardı. Bu isə mümkün deyildir, idrak daim nisbi və hədlili xarakterli hadisədir) bəzi nöqsanlı məqamlar da üzə çıxır. İlk növbədə bu ondan ibarətdir ki, diferensiallaşmanın nəticəsi olaraq əlaqə və asılılığı, qarşılıqlı nüfuzetməni anlamaqda, əməli fəaliyyətdə bu ümumi qarşılıqlı əlaqə prinsipinə əsaslanmağa mane olur. Bu da elə bil ki, müxtəlif bilik növlərinin təmsilçiləri arasında bir

«yadlaşma» mühiti, bəzən hətta müxtəlif təsir güclü ziddiyyətlər də yaradır. Halbuki, həm tədqiqat obyektləri və predmetləri arasında olan yaxınlıq və «qohumluq» əlaqələri, həm də ümumi vəhdətdə olan bu dünyanın idrakının obyektiv məntiqi müxtəlif elm sahələrinin bir-birinə yaxınlaşmasını, hətta, birləşməsinə tələb edir. Başqa sözlə, elmi-texniki inqilab şəraitində elmlərin obyektləri və predmetləri haqqındakı biliklər belə bir postulata əsaslanmalıdırlar elmlərin vəhdəti (inteqrasiyası) obyektiv real gerçəkliyin vəhdətinə, qarşılıqlı əlaqə və şərtlənməsinə əsaslanmalıdır.

Engels hələ vaxtı ilə göstərmişdir ki, «təbiətşünaslığın predmeti hərəkət edən materiyadır... Hərəkətin müxtəlif formalarının idrakı elə cisimlərin idrakıdır. Beləliklə, həmin müxtəlif hərəkət formalarının öyrənilməsi təbiətşünaslığın başlıca predmetidir»²³. Buradan belə məlum olur ki, təbiətşünaslığın predmeti indi də əvvəlki kimi materiyanın hərəkət qanunauyğunluqlarıdır. Bütövlükdə olduğu kimi qalan təbiətşünaslıq predmeti, eyni zamanda məzmunca önəmli surətdə başqalaşmışdır, ona görə ki, materiyanın hərəkət formalarının öyrənilməsi səviyyəsi əsaslı surətdə yüksəlmişdir. Bunu elmi idrakın öz daxili tələbatı və cəmiyyətin daim artmaqda olan maddi və mənəvi tələbatı şərtləndirmişdir.

İdrakın elmlərin obyekt və predmetlərinə daha çox nüfuz etməsi, mahiyyətlər ierarxiyasının daha dərin laylarını aşkarlaması onlarda olan iki məqamın - dinamik (dəyişkənlik) və statik aspektlərin müəyyən edilməsinə kömək edir. İdrakda dinamik və statik məqamların vəhdəti əldə edilən bilikləri təbiətin, cəmiyyətin və insan təfəkkürünün qanunlarının kəşfinə yönəltməyə kömək edir. İdrakda dinamika ona dəlalət edir ki, idrak obyektini olan aləm daim dəyişmədə və inkişafda, yaranmada və məhvə olduğu görə idrakın gerçəkliyi adekvat əks etdirməsi

---

²³ К.Маркс, Ф.Энгельс. Соч., т.33, с.67-68

üçün o özü də hərəkətdə və inkişafda, yeni idrak vasitələrinin - anlayışların və s. Abstraksiyaların meydana gəlməsi, təkmilləşməsi, fəaliyyəti və digərləri ilə əvəzlənməsi prosesində, başqa sözlə, daim dinamik halda olmalıdır. İdrakda statik halın olması ona görə zəruridir ki, istənilən idrak obyektini özünün yetkin durumunda götürülür və sanki, «dayandırılır», «dondurulur». Onda olan hərəkət və inkişafdan sərfnəzər edilir. Obyektin statik halmdakı parametrləri məntiqi-qnoseoloji əməliyyatlara cəlb edilir. Əks halda dünyadakı keyfiyyət müxtəlifliyini və onun stabilliyini şərtləndirən amil təyin edilməmiş qalar.

Obyektiv gerçəkliyin şüurda bu cür aktiv və yaradıcı inikası sosial fəaliyyətdə həm böyük nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyətə malikdir. Həm də bu vəziyyət obyektiv dialektika ilə subyektiv dialektikanın yaradıcı vəhdətinin nümayişidir. Məhz bu vəhdət sayəsində biz aləmdəki hadisə və prosesləri tək-cə indiki halda yox, onların hansı yöndə hərəkət edəcəyini, inkişafını öyrənirik. Başqa sözlə, onların mümkün gələcəklərini öncədən görürük və bu önbilməni əməli fəaliyyətimizdə istifadə edirik. Bu münasibətlə böyük kimyaçı alim D.İ.Mendeleyev yazır: «predmetlərin elmi öyrənilməsinin iki əsas, yaxud son məqsədi vardır: öngörmə və xeyir. İndi məlum olmayan nəyinsə öngörməsi, yaxud önsöylənməsi insanlara şeylərin lap mahiyyətinə nüfuz etməyin mümkünlüyünü bildirir... Lakin elmi öngörmələrin təntənəsi nəticədə xeyirlə nəticələnməzsə insan üçün məkansız bir şey olar. Bu onunla izah edilir ki, elmi önsöyləmələr idraka əsaslanmaqla insanın sərəncamına elə bir inam, qətiyyət verir ki, bunların köməyi ilə şeylərin təbii axarını istənilən səmtə yönəltməklə ona nail olunur ki, arzuolunanla gözlənilən indikinə, görünməyən görünənə yaxlaşır²⁴.

Diferensiallaşma nəticəsində yaranan yeni elmlərin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların obyektlərini təbii

---

²⁴ Менделеев Д.И. Периодический закон. М., 1958, с.590

hiss orqanlarımız vasitəsilə qavramamız çətinləşir, belə demək mümkünsə, onlarda predmetlilik, əyanilik pünhanlaşır. Bu elmlər sırasına fiziki bilikdən: kvant mexanikasını, atom və nüvə fizikasını, elementar hissəciklər fizikasını, nüvə- maqnit rezonansını və s.; kimyəvi bilikdən: nəzəri kimyanı, molekulyar kimyanı, rezonans kimyasını və s.; bioloji bilikdən: molekulyar biologiyanı, molekulyar genetikanı, molekulyar biofizikam və s.; astronomik bilikdən: radioastronomiyanı, astrofizikanı, kosmoqoniyanı və onun qollarını və s. aid etmək olar. Bütün bu və digər bu qəbilli elmlərin obyektlərinin xassə və əlaqələrini, substratlarını dərk etmək üçün subyektin idrak orqanlarının təsir dairəsini genişləndirmək və təsir gücünü artırmaq üçün onlarla obyekt arasında «gücləndirici» və «sürətləndirici» (yaxud «ləngidici») həssas cihazlar, xüsusi qurğular yerləşdirilir. Bütün bu vasitələrin təyinatı obyektin mahiyyətinə nüfuz etməyi səmərəliləşdirmək və „sürətləndirməkdən, arzuolunanla gözləniləni, üstəlik bunları indiki ilə yaxınlaşdırmaqdan ibarətdir. Qətiyyətlə demək olar ki, insan idrakının səmərəlilik əmsalı «arzuolunanla» «gözlənilən», bunların hər ikisinin «indikinə» yaxınlaşması dərəcəsi ilə ölçülür.

Söylədiyimiz bu fikri əyani təsəvvür etmək üçün bir neçə elmin son dövrdə inkişafına və əldə edilmiş nailiyyətlər sayəsində formalaşmış duruma nəzər salaq. Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində edilmiş bir sıra kəşflər sayəsində (ışığın sürəti, xüsusi nisbilik nəzəriyyəsi, ışığın kütləsi, elektronun və bir sıra digər elementar hissəciklərin, Plank sabitinin və s.) klassik mexanikası o vaxta qədər qeyd-şərtsiz qəbul edilən və «yenilməz həqiqət» sayılan prinsip və postulatları, nəzəri müddəaları gücdən düşdü, yeni yaranan və ya aşkarlanan bir substansiona, atributiv və yelyativ faktlarla həmin prinsip və postulatlar arasında mövcud əsaslarla həlli mümkün olmayan ziddiyyət yaranmışdı. Ziddiyyətin uğurla həll edilməsi üçün efemer tədbirlərin görülməsi kifayət etməirdi. Mexanika elminin özünün kökündən

dəyişilməsi, yeniləşməsi tələb olunurdu. Həmin tədəbi əyani şəkildə göstərmək üçün tək bircə determinizm prinsipinin taleyinə nəzər salaq. Kant-Laplas determinizmi adı ilə tanınan bu prinsipin məğzi bu idi ki, bərabərsürətli düzxətli hərəkətdə olan (təcili olmayan) sistemlərin başlanğıc parametrlərini (məkan koordinatlarını və impulsunu) biliklə hərəkət trayektoriyasının istənilən nöqtəsində onun məkan koordinatlarını və impuls (sürət) göstəricisini təyin edə bilərik. Təbii ki, elektron da kəşf ediləndə onun təyininə də klassik ölçü vahidləri və klassik mexanika metodları ilə yanaşdılar. Nəticə xeyli çaşdırıcı oldu. Elektron klassik mexanikanın determinizm prinsipinə qəti tabe olmurdu. Hərəkət prosesində onun məkan koordinatlarını (yerini) nə qədər dəqiq müəyyənəlməyə çalışırıqsa, onun impuls göstərici (sürəti) o qədər qeyri-müəyyən olur. Və tərsinə, onun sürət halını (impulsunu) nə qədər dəqiq müəyyənəlməyə çalışırıqsa, onun məkan koordinatları o qədər qeyri-müəyyən olur. Elə bil ki, elektron bir donda iki təbiət gəzdirir. O, özünü gah dalğa, gah da korpuskula kimi aparır. Üstəlik onun davranışında müşahidə edilən bəzi faktlar korpuskula olmasına dəlalət edirsə, digər faktlar dalğa olmasına dəlalət edir. Kvant mexanikasının yaradıcılarından biri olan Heyzenberq müəyyən etmişdir ki, qeyri-müəyyənlik prinsipi iki qeyri-müəyyənliyin (p , x) hasili Plank sabininin yarısına bərabər və ya ondan böyük ola bilər.

DÜSTUR

Kvant mexanikasının ana sütunlarından biri, baza təhsilinə görə tarixçi, XX əsrin ən görkəmli fiziklərindən olan Lui de Broyl özünün korpuskula - dalğa dualizmi adı ilə məşhur olan nəzəriyyəsi ilə kvant mexanikasına dayanacaq verdi. Məlum oldu ki, ikili təbiətə malik olan elementar hissəciklər statistik (ehtimali) xarakterlidirlər. Deməli, kvant mexanikasının predmeti klassik mexanikanın predmetindən daha dərin qatda olan mahiyyətlərin idrakından ibarətdir. Kvant mexanikası səviyyəsində fəaliyyət

göstərən qanunauyğunluqların «izini» klassik mexanikada axtarsaq əbəsdir. Məsələn, klassik mexanikadakı hərəkət trayektoriyası, eynivaxtlıq, səbəbiyyət, nisbilik, məkan, zaman və s. anlayışları kvant mexanikasında xeyli fərqli, bəzən isə tamamilə əks mənalar kəsb edir. Dirakın kəşfinə (yüksək sürətlərin təbiətini ifadə edən və Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsini nəzərə alan Dirak tənliyi), aşağı sürətlərə aid olan Şredinger kəşfinə (Şredinger tənliyi) söykənərək Kvant mexanikası mütəxəssisləri qısa bir müddətdə xeyli dəyərli kəşflər etmişlər. Bunlardan atomun quruluşu haqqındakı konsepsiyanın yeni təfsirini və radioaktivliyi göstərmək kifayətdir ki, göstərdiyin nailiyyətlərin nə qədər böyük olduğuna inana və inandıra bilək.

Belə bir məqamı da vurğulamalıyıq ki, kvant mexanikası aləmdəki hadisə və proseslərin mahiyyətlərini «gizləyən» pərdə-örtükləri lay-lay açaraq həmin mahiyyətləri aşkarlamaqla onların bir sıra «klassik» parametrlərinə yeni izah verir. Bununla da bir sıra fəlsəfi dünyagörüşü və metodoloji problemlərin izası və şərhinə yeni baxış rakursu verir. Məsələn, məsələyə metafizik mövqedən yanaşıldıqda mikrohissəciklərin dalğa funksiyasının mahiyyətini açmaq və anlamaq mümkün deyildi. Bunun üçün məsələyə fəlsəfənin əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi prinsipindən yanaşmaq zəruridir. Belədə aydın olur ki, elektronun ikili təbiətində əcaib, qeyri-adi bir şey yoxdur. Klassik fizikada dalğa ilə korpuskula bir-birini istisna edən keyfiyyətlər kimi qiymətləndirildikləri halda, kvant mexanikasında (və fəlsəfədə) dalğa ilə korpuskula bir-birlərinə həm əks, həm də bir-birlərini tələb edən keyfiyyətlərdir.

Kvant mexanikası sahəsində edilən bu kəşflər «bir kökdən çıxan», bir- biri ilə sıx məzmun və metodoloji bağlılıqda olan yeni elmi istiqamətlərin meydana çıxmasına səbəb oldu.

Fikrimizi daha anlaqlı etmək üçün elmi biliyin digər bir sahəsindən olan misallara da diqqət yetirək. Canlı haqqında elm olan biologiyadan biliyin üzvi materiyanın yeni, daha dərin

səviyyəsinə, molekulyar səviyyəyə nüfuz etməsi sayəsində «ayrılan» (bəlkə də yaranan) bilik sahəsinə molekulyar biologiya deyilir. Molekulyar biologiya canlı haqqında olan elmlərdə, sözün tam mənasında ciddi bir inqilab yaratdı. Üzvi aləm haqqındakı elmi nəzəriyyələrin baza anlayışları, irəli sürülən hipoteza və postulatlar, bunların hamısının zəminində duran paradigma ciddi dəyişikliyə məruz qaldılar.

XX əsrin 60-cı illərinin sonunda SSRİ EA-nin o zamankı prezidenti görkəmli alim M.V.Keldiş Akademiyanın ümumi iclaslarının birində etdiyi çıxışında demişdir ki, biologiya elminin molekulyar səviyyədə olan tədqiqatlara keçməsi kimyanın molekulun quruluşunu öyrənməyə keçdi, fizikanın atomun, nüvənin, elementar hissəciklərin strukturunun öyrənilməsinə keçdi nəticəsində yaratdıqları inqilablar kimi bir inqilab yaratmışdır. Şəxsiz bu inqilab da kimyanın və fizikanın yaratdıqları inqilablar qədər bəhrəli olacaqdır. Yaxın onilliklər ərzində molekulyar biologiya sahəsində fantastik, adi təfəkkürə sığmayan böyük kəşflərin şahidləri olacağıq.

İngiltərə Kral Cəmiyyətinin prezidenti P.M.S.Bleket təxminən elə həmin vaxtlarda cəmiyyətin keçirdiyi Molekulyar biologiyaya dair Avropa Konfransında demişdir: «Molekulyar biologiya canlı aləm haqqındakı elmi, kvant nəzəriyyəsinin nüvə fizikasını inqilabiləşdirdiyi dərəcədə inqilabiləşdirmişdir»²⁵.

Məsələ burasındadır ki, molekulyar biologiyanın tədqiqat predmeti canlı ilə cansızın təmas nöqtəsidir. Məhz bu da elmi biliyin inkişafı üçün son dərəcə vacibdir. İkili xarakterli bu predmetin öyrənilməsi, bu səviyyədə baş verən proseslərə nüfuz etmə canlının struktur təşkili probleminin həllinə «açar» verir. Canlıda fəaliyyət göstərən bütün tipli qanun və qanunauyğunluqların fiziki, kimyəvi və fiziki-kimyəvi zəminli

---

²⁵ European Conference on Molecular Biology. Geneva, 22-25 January. CEMB 68/45 E. P.15

olduğunu göstərir. Eyni zamanda bioloji təşkillərdə müşahidə edilən iki mühüm keyfiyyət aşkarlanır: bunlardan biri bütün səviyyələrdən və tiplərdən olan biomolekulyar təşkillərin hamısında müşahidə edilən, onların hamısı üçün invariant olan universallıqdır (biomolekulyar təşkillərin qurulma prinsiplərinin ümumiliyi, tamlığın formalaşması, tamlıq hissənin, strukturla funksiyanın nisbəti və s.); ikincisi isə, hər bir proses və hadisənin strukturunda olan spesifiklik, unikalıqdır. Bu iki məqamın üzvi vəhdəti molekulyar biostrukturların mahiyyətinə xasdır.

Beləliklə, aydın olur ki, canlının molekulu molekulyar tamlığı sadəcə müvafiq qaydada təşkil olunmuş və nizamlanan maddi komponentlərin mexaniki cəmindən ibarət deyildir, o, həm də canlıda baş verən prosesləri ehtiva edir. Maddi komponentlərlə proseslərin qarşılıqlı əlaqə və təsiri həyatdır.

Elmi biliyin inkişafında «bioloji eramın» başlanması canlının tədqiqində baş verən bir sıra inqilabi kəşflərlə bağlı reallaşmışdır. İlk növbədə bu özünü onda göstərmişdir ki, biologiyanın tədqiqat predmeti olan üzvi aləm bir sıra elmlərin, əslində elmlər kompleksinin obyektinə çevrilir. Bu kompleksə təkcə təbiətşünaslıq elmləri yox (fizika, kimya, onların «qız sahələri», riyaziyyat, ekologiya və s.) həm də birbaşa üzvi aləmlə bağlı olmayan humanitar elm sahələri (iqtisadiyyat və onun qolları, sosiologiya və s.), tətbiqi və texniki elmlər də daxildir. Başqa sözlə desək, çağdaş biologiya elmi bir-birilə qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olar, əhatə və təsir dairələrinin qarşılıqlı nüfuz etmədə olan bilik sahələrinin - elmlərin.

BAŞ REDAKTORDAN

ƏHMƏDLİ C.T.

*Pyotr Elmlər və İncəsənət Akademiyasının akademiki,
əməkdar elm xadimi, f.e.d., rofessor*

ULUQBƏY DÜHASININ FACİƏSİ

Əmir Teymurun nəvəsi (oğlu Şahruxun oğlu) Mühəmməd Taracay Uluqbəy (1394-1449) 1409-cu ildə hələ 15 yaşında bir gənc Səmərqəndin hökmranı seçilir. Hakimiyyətdə olduğu müddətdə səltənətinin ərazisini məharətlə qoruyur, hətta bir qədər genişləndirir. Mənbələrin məlumatına görə çox zərif qəlbli, ədalətli bir insan kimi hökmranlığı illərində Səmərqənddə abadlıq işlərinin aparılmasına, elmin, təhsilin, incəsənətin inkişaf etdirilməsinə hamilik etmiş, onun dövründə Səmərqənd şərqdə möhtəşəm elmi və mədəni mərkəzlərdən birinə çevrilmişdi. Ərəb ölkələrindən, İrandan, Hindistandan axıb gələn gənclər məhz burada təhsil alır, elm mərkəzlərində çalışırdılar.

Həmin elm mərkəzlərindən birini də Uluqbəy özü yaratmışdı. Onun layihələşdirdiyi, tikdirdiyi, istifadəyə verdiyi nəhəng rəsədxanada onlarla savadlı, dərin bilikli insan astronomiya elminin dərinliklərinə baş vurur, astronomik, riyazi və astroloji biliklərdə olan sirlə məqamları açmaqla məşğul idilər.

Bu zaman Səmərqəndin necə şəhər olduğunu, təsəvvür etmək üçün Əmir Teymur hakimiyyətində səfirliyə gələn dəstənin başçısı Ryun Qonsali de Klavixonun şəhəri uzaqdan görərkən yazdıqlarına diqqət edək: «Burada nə qədər bağlar və üzümlüklər var, şəhərə yaxınlaşanda uzun ağaclardan ibarət olan meşəni, ortasında isə şəhərin özünü görürsən».

Uluqbəyin babası böyük Əmir Teymur öz paytaxtına çoxlu kölə, rəssam, memar, daşyonan, dülgər, dəmirçi, zərgər və s.

topladı və çoxsaylı məzarların, mavzoleylərin, gümbəzlərin, məscidlərin tikintisi ilə məşğul oldu. Bunların sırasında nəhəng Şahi-Zindanı - «Yaşayan şahı», Bibi Xanın məscidinin «Baqıcahan» bağını və s. göstərmək olar. Bir sözlə, Əmir Teymurun vaxtında Səmərqənd Asiyanın mərkəzinə çevrildi. Bu şəhər elm, təhsil, ticarət, sənətkarlıq mərkəzi kimi bir çox ətraf xalqların taleyini və perspektivlərini müəyyənləşdirirdi.

Əmir Teymurun ölümü əsla Səmərqəndin ölümü olmadı: 1409-cu ildə, 15 yaşında hakimiyyətə gələn nəvəsi Uluqbəy dövründə də şəhərdə geniş tikinti işləri, elm və təhsil ocaqlarının qurulması işi artan sürətlə aparıldı. Böyük alim, astronom, humanist olan Uluqbəy hökmranlıq etdiyi 40 il ərzində çoxsaylı və müxtəlif təyinatlı və tərtibli mədrəsələr tikdirdi.

Bütün bu məscidlərdən, mavzoleylərdən, məzarlardan ən diqqətçəkəni və maraqlısı «Şahi-Zindan»dır. Hələ qədim dövrlərdən, islamdan xeyli əvvəllərdən ona dərin pərəstiş var idi. Bu pərəstişi görən və duyan islam ruhaniləri mavzoleyə toxunmadılar, onu islamın yayılmasında bir vasitə kimi istifadə etdilər. Bu zəmində də Muhammed Kusam ibn Abbas (guya Məhəmməd peyğəmbərin əmisi oğlu. Əslində belə bir şəxs Səmərqənddə olmamışdır) əfsanəsi yaranmışdır.

Əfsanə budur: guya Muhammed Kusamın qoşun dəstəsi müqəddəs bir işlə - namaz qılmaqla məşğul olduğu zaman kafirlər onlara hücum edir və dəstənin hamısını, o cümlədən, Muhammed Kusamı qılıncdan keçirirlər. Lakin başsız qalan Muhammed Kusama başını əlinə alıb bir quyuya, cənnətə girir.

Onun şərəfinə tikilmiş Şahi-Zinda məqbərəsi o ətrafda tikilən kompleksin ən möhtəşəmidir. Kahinlər, varlılar özlərinə məhz bu müqəddəs məqbərənin yanında mavzoleyə tikdirmək istəyirdilər.

Ərəb dünyasının ən böyük coğrafi İbn Battuta bu məzar haqqında yazır: «Məzar çox müqəddəsdir. Onun üstündə dördkünc qülləli bir bina tikilmişdir. Onun hər küncündə iki

mərmər sütun vardır, mərmərlər yaşıl, qara, ağ və qırmızı rəngdədir. Binanın daşı da müxtəlif rəngli mərmərlə örtülüb, qızilla bəzədilmişdir. Dam qurğuşundan düzəldilmişdir».

Mavzoleylər içərisində ən möhtəşəmi Uluqbəyin həmkarı, əməkdaşı olan böyük riyaziyyaçı, astronom alim, ömrü boyu nə varidat, qızıl, nə torpaq sahibi olan Rumiyyə tikilən sərdabə xanlara, ağalara, çarlara və şahzadələrə tikilən sərdabələrin hamısından uca və gözəl olmuşdur. Uluqbəy belə bir kəlamı, rəhbər tutarmış ki, Ruminin topladığı varidat - elm, təhsil, zaman keçdikcə dəyərini artırır...

44 il Səmərqəndin hakimi olan, bütün bu dövr ərzində Səmərqəndin «Şərqi Darülfünununa» çevrilməsi üçün misilsiz işlər görən, dünyada ən əzəmətli rəsədxana tikdirən, astronom, astroloji, riyazi biliklərin inkişafı üçün çoxsaylı alətlər, cihazlar kəşf edən və onları elmi praktikada uğurla tətbiq edən, «Yeni astronomik cədvəllər» («Zinci-n-celniti Quraqoni») əsərinin müəllifi Uluqbəy ömrünün sonunda hökmdarlıq iddiasında olan oğlu Abu-əl-Lətif tərəfindən dəhşətli ədalətsizliyə məruz qalır. Qarşıdurmadan, «səyyah həyatından» cana doymuş, bezmiş Uluqbəy hicri tarixi ilə 853-cü ilin ramazan ayının 7-də (milad tarixi ilə 1449-cu il oktyabr ayının 24-də) köməkçisi ilə birlikdə şah sarayının qapısında atdan düşür. Məqsəd hakimiyyətdən imtina etməkdən, Səmərqənddə qalıb elmi fəaliyyətini davam etdirməyə razılıq almaqdan ibarət idi. Yeni hökmdar Abd-əl-Lətifin quyruqbulayanları bu gözlənilən xəbəri təcili ona çatdırırlar. Elə həmin gün Uluqbəy üzərində «şeyxlərin məhkəməsi» qurulur. Oğlu Abd-əl-Lətif hakimiyyətə layiq olmadığını duyan və əksini heç kəsə inandıra bilmədiyini görən oğul atasının ədalətsizlikdə, amansızlıqda, qansızlıqda ittiham edir. Lakin, insafa gələrək, atasını sağ qoymağa, onun Həccə getməsinə razılıq verir.

Lakin elə həmin gecə Uluqbəyi görməyə gözü olmayan şeyxlər gizlin bir iclas keçirərək, onu ölümə məhkum edirlər. Qərardan xəbərsiz olan Uluqbəy Hacı Xorovla birlikdə HƏCCƏ

yola düşür. Yaxın qışlaqların (kəndlərin) birində arxaları ilə bir çapar gəlir və yeni xəbər gətirir: böyük hökmdara bu cür sadəliklə həccə getmək yaramaz. Böyük Teymurun nəvəsi lazımı hazırlıqlar görülməyə qədər burada gözləməlidir».

Uluqbəyin başını qata-qata Sülduzlar nəslindən olan Abbasın gəlişini təmin etdilər (Abbasın atası cinayət işlətdiyinə görə şah Uluqbəyin əmri ilə öldürülmüşdü. Abbasın nökrələri qolları bağlı Uluqbəyi onun qabağında dizi üstə qoydular. Abbas qılıncını sivirərək, boyun tərəfdən Uluqbəyin başını çəpinə vurdu. Nökrələrdən biri cəld başı götürərək Abbasın ayaqları altına atır...

Bir saatdan sonra bu qanlı xəbər Səmərqəndə yayılır. Uluqbəyin ən yaxın köməkçisi, tələbəsi və dostu, münəccimi və quşağası Əli Quşçu bu xəbəri eşidən kimi başa düşdü ki, Uluqbəyin ölümü onun elmi fəaliyyətinin də, yaxınları və tələbələrinin və, elm və mədəniyyət xadimlərinin də, birinci növbədə onun rəsədxanası və əsərlərinin də ölümü deməkdir. O, nimdaş bir xalat altında alimin əsərləri doldurulmuş böyük torbanı götürür, xançal bağlayır, cəld atın belinə qalxaraq, bütün Səmərqənd görünən tərənin başına çapdı. Alimin rəsədxanası, əsərləri və kitabxanası həmin tərənin başında idi.

Əli Quşçu atı dəhmərləyərək, heç nəyə və heç yana baxmadan tərənin başından olan Uluqbəyin otağına çatdı. Gözətçiyə məlumatın düz olduğunu, hökmdarın öldürüldüyünü xəbər verdikdən sonra ondan bir parça çörək və aliimin əsərləri doldurulmuş iri torbanı alaraq atmı çapdı. Bundan sonra xeyli müddət rəsədxananın qapısı da, digər elm otaqları da bağlı qaldı. Heç kəs cəsərət edib göydə süzən səyyarənin uçuşunu izləmədi. Ulduzları, planetləri, yer kürəsini, iqlim qurşaqlarını göstərən sxemlər, şəkillər, cədvəllər qalın toz qatı altında örtülmüşdü. Şeyxlər tərəfindən lənətlənmiş təpəyə heç kəs yaxınlaşma bilmirdi.

Lakin bir neçə aydan sonra Abu-əl-lətifin fitvası ilə şeyxlər, dərvişlər, mollalar aktiv fəaliyyətə başladılar. Məqsəd Uluqbəydən

yer üzündə heç bir əsər-ələmətin qalmaması idi. Dərvişlərin qızısdırması ilə «böyük kütlə» lomla, külünglə, kətmənlə, elə əlləri ilə rəsədxananı dağıdıb uçurdular, alimin əli ilə hazırladığı bütün cihazları, elmi alətləri, hesablamaları məhv etdilər. Onlar arxayınlaşdılar hökmdarın müqəddəs tapşırığı uğurla yerinə yetirilmişdir. Dünya üzündə Uluqbəyi andıran heç nə qalmamışdır. Lakin atalar uzaqgörənliklə söyləmişlər ki, «sən saydığını say, gör fələk nə sayır».

Şeyxlərin, dərvişlərin, mollaların şadyanaahığı» əbəs imiş. Onların hamısı qırıldı, dünyada izləri-tozları belə qalmadı. Uluqbəy isə həmişəyaşar çıxdı, onun əsərləri bütün dünyada yayıldı, bu gün də yaşayır...

Əli-quşçu Səmərqənddən birbaşa Herata yol aldı. Orada onu yaxşı tanıyırdılar. Uluqbəyin tapşırıqları ilə bu yerlərə dəfələrlə səfər edib, astronomların və riyaziyyatçıların işləri ilə tanış olmuşdu. Bir neçə ildən sonra Əli Quşçu Şərqdə «İkinci Ptolomey» adı ilə tanınırdı. Konstantinopol türklər tərəfindən tutulduqdan və İstambul adını aldıqdan sonra Əli-Quşçu bu şəhərə gəlir və həyatının ən ulu məqsədinə çatır - Uluqbəyin əsərlərini - Ulduz cədvəllərini və ona girişi çap etdirir. Uluqbəyin əsəri həmin an Dəməşqdə və Qahirədə, bir qədər sonra Londonda, Parisdə, Florensiyada, Cenevrədə də müxtəlif dillərə tərcümə edilib çap olunur. Ən maraqlı məqam bu idi ki, əsərlə tanış olan alimlərin əksəriyyəti təəccübünü gizlədə bilmirdi ki, teleskopun kəşfindən xeyli əvvəl hələ XV əsrdə bu əsər necə yazılmışdır.

Xüsusi vurğulamaq gərəkdir ki, bu dövrdə Uluqbəyin həmkarları və əməkdaşları sırasında məşhur riyaziyyatçı alim Cəmsid²⁶, Astronom alimlər və müəllimlər Muinnəddin və oğlu Mansur, Uluqbəyin ən yaxın köməkçisi və münəccimi olan Əli Quşçu, nəhayət, dahi Rumi də var idi.

---

²⁶ Latın dilində tərcüməsi olan «Tərpənməz və fırlanmada olan ulduzların cədvəli və boyu haqqında» kitabının müəllifi.

XVIII əsrin əvvəllərində Hindistanda Böyük Moğol dövlətində maharaca Çaypura Caysinqh II hələ 15 yaşında ikən Uluqbəyin əsəri ilə tanış olur və bir qəlbədən min qəlbə ona vurulur. Hakimiyyət hərisi olan Böyük Moğol Auranezab onun bu ehtirasını uşaqlıq şiltaqlığı hesab edərək, məhəl qoymur. Lakin cəsur sərkərdə və ağıllı dövlət başçısı olan Maharaca «döyüşdən başı açılan kimi öz çadırına çəkilərək, Uluqbəyin əsərini oxumaqla məşğul olur, onu özünə müəllim sayırdı.

Maharaca Cadsinqhin sarayında o dövrün görkəmli hind alimləri loqarim cədvəlinin tərtibçisi, Uluqbəyin əsərini hind dilinə tərcümə edən Uddambri Qucarati, astronomlar və riyaziyyatçılar Pundarik Ratnakar və Cahannatx və digərləri toplaşmışdılar. Elmə və təhsilə qayğı ilə yanaşan Maharaca onların hər biri üçün şərait yaradırdı.

1724-cü ildə Maharaca Cadsinqh tikdirdiyi və bu gün də mövcud olan rəsədxanalarından birincisini tikdirməyə başlayır. Maraqlı məqam budur ki, rəsədxananın binası da, binada quraşdırılan alətlər də, istifadə edilən cihazlar da hamısı Uluqbəyin rəsədxanasında olan cihazların, alətlərin surətləri idi. Caysinqh, əlbəttə, teleskopların, optik cihazların mövcudluğundan xəbərdar idi, üstəlik bu cihazların çoxunu xarici ölkələrdən, əsasən Avropa ölkələrindən satın alıb rəsədxanasına gətirmişdi. Hətta bu cihazları işlətmək üçün onlardan öz elmi fəaliyyətində səmərəli istifadə etmək üçün Avropadan xeyli sayda məsləhətçilər də dəvət etmişdi. Bununla belə, məsləhətçilərə belə etibar etmədiyindən bir çox cihazları və qurğuları özü düzəldirdi. İri daşlarda düzəltdiyi cihaz və qurğulara - kvadrantlara, armillaya, ulduzları və planetləri müşahidə meydançasına daha çox etibar edir, onlara üstünlük verirdi.

İllər, aylar keçir, Uluqbəyin rəsədxanasının Səmərqənddəki binası da, binanın içindəki alətlər, cihazlar və qurğular da sanki yox imişlər. Elə təəssürat yaranırdı ki, orta əsr Səmərqənd şeyxlərinin, mollalarının, dərvişlərinin «arzuları», «istəkləri,

niyyətləri» yığıncaqlarında qərarlaşdırdıqları - «İslamın düşməni olan, allahın müəyyənləşdirdiyi qayda-qanunu pozan, bununla da küfr edən Uluqbəyin yer üzündə izi-tozu qalmamalıdır» hökmü çin olur, onlara hadisələrin sonrakı gedişini, elə bil ki, öncədən görürmüşlər. Lakin bu çox bəsit bir görüntü idi. Əslində isə elmin və praktikasının inkişafı Uluqbəyin yenidən diriləcəyindənw, onun əsərlərinin dünya astronomiya və riyazi bilik səhnələrini zəbt edəcəyindən, Uluqbəy rəsədxanasının tam bərpa ediləcəyindən xəbər verirdi.

1908-ci ildə rus arxeoloqu Vyatkin Uluqbəyin əsərləri ilə birlikdə, Hindistan möcüzələrinin, çoxlu qəribə, sirli həndəsi fiqurlarla «bəzədilmiş» alman müəllifinin əsərini müfəssəl öyrəndikdən sonra Uluqbəyin rəsədxanasını, daha dəqiqi rəsədxananın qalıqlarını axtarmaq qərarına gəlir. Onun sərəncamında, qeyd etdiyimiz alman müəllifinin əsəri də var idi. Peşəkar astronom olmayan müəllif rastlaşdığı qəribə həndəsi fiqurları - göyə aparan pilləkani, daş çevrələri, üçbucaqları və s. Maharacanm təxəyyülünün və şıltaqlığının məhsulu sayırdı, çünki onların təyinatından, nəyi işarə və ifadə etmələrindən xəbəri yox idi.

Caysinqhin əsərini dərinədən öyrənən Vyatkin bu qərara gəlir ki, Maharacanm təsvir etdiyi və müəllifliyini Uluqbəyə isnad verdiyi qurğular və cihazlar alimin öz rəsədxanasında da olmalıdır. Şeyxlərin cəhdlərinə baxmayaraq, rəsədxana izsiz yoxa çıxıbilməzdi. Məhz bu əqidə ilə qazıntı işlərini rəsmiləşdirdikdən sonra fəaliyyətə başlayır.

Təpənin kənarından mərkəzinə doğru qazılan hər üç xəndək kərpic ovuntusu, daş qırıntısı, sement tör-töküntüsünü aşkarlayırdı, sanki kimsə qəsdən binanı «uçurtmuşdu». Xəndəklər dörd metr dərinlikləşəndə fəhlələrdən birinin kətməni daşa toxundu. Xəndəklər təpənin mərkəzinə doğru yaxınlaşdıqca birləşməyə meyilli gedirdi. Nəhayət, onlar cəmi bir kərpic enində olan divara dirəndilər. İndi mülahizə yürütmək ki, nə üçün

arxeoloq bu faktdan belə bir nəticə çıxardı ki, bina yumru olmuşdur mümkündür deyildir. Rəsədxanalar yalnız bizim zamanda teleskop vasitəsilə göy qurşağını müşahidə etmək üçün yumru tikilməyə başladılar. Teleskop olmadıqda isə rəsədxana binalarının yumru tikilməsinə bir zərurət yox idi. Hər halda bu ideya Vyatkinin başına gəlmişdi. İndi yalnız güman edə bilərik ki, bu fikir təxəyyüli (intuitiv) bir fikir olmuşdur.

Əslində, güman etmək olar ki, aşkarlanan kərpiclər bu və ya digər ulduzun azimutunu təyin etmək üçün zəruri olan üfüqi çevrənin qalıqları idi. Bunu təsdiqləmək üçün Vyatkin qərara gəlir ki, kərpicin xətti ilə xəndəklərin təmas nöqtələrində on çala qazdırsın. On çalanın hamısı kərpic qatı ilə toqquşdu. Şübhə yox idi. Aşkarlanan radiusu əlli metr olan bu tikili rəsədxananın bünövrəsi idi.

Yeni qazılan xəndək dərinləşdikcə çoxlu sayda pilləkən aşkarlanırdı. Pillələrin hər iki tərəfində mərmərlə üzlənmiş çəpərlər var idi. Mərmərlərin üzlərində ərəb çələngi ilə ulduzların dərəcələrini işarə edən yazı var idi. Çalanın getdikcə dərinləşməsindən arxeoloq anladı ki, o, ulduzların sektantlarını və kvadrantlarını dəqiq təyin etmək üçün istifadə edilən şaquli çevrənin hissələridir.

Doğrudan da, qövsün yeraltı hissəsində səksən dərəcəyə qədər qeydlər olduğu halda, yərüstü zibildə 19 və 20 dərəcələri qeyd edilmiş mərmər lövhələr var idi. Bu göstəricilərin müqayisəli təhlili belə deməyə əsas verir ki, rəsədxananın parametrləri belə olmuşdur: kvadrantın qövsü 63 metr, çevrənin radiusu isə 43 metr olmuşdur. Qövsün bir hissəsi yerin altındakı boşluqda, bir hissəsi isə yerin səthinə çıxmaqla 40 metrlik dördbucaqlı qülləyə söykənirmiş.

Lakin o zaman bir çox səbəbdən qazıntı işini sona çatdırmadılar. Təpənin qazılmış sahələrini və kvadrantın açıq hissələrini nəzarətsiz qoyaraq Vyatkin və fəhlələr sonrakı işdən imtina etdilər.

Bu vaxtdan bir neçə müddət sonra rəsədxana meydançasına gələn astronom Sikora acınacaqlı bir vəziyyət gördü. Mərmər plitələrin xeyli qismi əhali tərəfindən oğurlanaraq məişətdə istifadə edilmişdi. Baxımsızlıq üzündən qazılmış xəndəklərin çoxu qumla və tikinti qırıntıları ilə doldurulmuşdu.

Gördükləri haqqında Sikora sərt məqalə ilə çıxış edir. Məqalədə müəllif yazır ki, «Uluqbəyin rəsədxanasından çox az bir şey qalmışdır - onun kvadrantının bir neçə dərəcəlik hissəsi. Bununla belə, rəsədxananın xərəbəliklərini görənlər hər bir astronom rəsədxananın əsas alətinə və onun yaradıcısının əsas ideyasının nəhəngliyindən heyrətə gələr».

İkinci dünya müharibəsi ərzində, 1941-ci ilin əvvəllərində Uluqbəy rəsədxanasının öyrənilməsi məqsədilə qazıntı işləri başlandı. Lakin həmin il iyun ayının 22-də müharibə başladığına görə qazıntı işləri təxirə salındı. Lakin müharibə qurtardıqdan cəmi 3 il sonra, 1948-ci ilin yayında Sovet Hökumətinin qərarı ilə Səmərqənddə qazıntı işləri başladı. Bu dəfə ekspedisiyanın ixtiyarında kifayət qədər maliyyə vəsaiti, texnika ilə birlikdə. Vyatkinin topladığı bol material, orta əsr Şərqi və Avropa mənbələrindən yığılmış müxtəlif xarakterli bilik materialı var idi.

Bütün bu bilik materiallarını diqqətlə və müfəssəl öyrənən Sovet memarı Zasıpkın bəyan edir ki, Vyatkinin aşkarladığı üfüqi dairə ölçülərinə görə çox nəhəng olan rəsədxana binasının xarici üzlüyüdür. Bundan sonra görünən əhatəli, çoxsəviyyəli qazıntı işləri Uluqbəy rəsədxanasını, demək olar ki, orijinala çox yaxın bir şəkildə bərpa etməyə imkan vermişdir.

Səmərqəndin istənilən nöqtəsindən aydın görünən təpənin üstündə tənha və sirli bir dairəvi tikili yüksəlir. Formal olaraq bu binada üç mərtəbə vardır. Əslində isə onun hündürlüyü qırx metrədən çoxdur, diametri isə əlli metrədən artıqdır. Binanın damında kiçik cihazlar yerləşir, mərkəzində isə, hələ Vyatkinin aşkarladığı kvadrant yerləşir. Kvadrantın xəndəyi yerin altından

başlayır, sərt əyilərək yuxarıya qalxır, damın alt hissəsində əsas qalın divarla qovuşur. Kvadrant hər iki tərəfində ulduzların, planetlərin, yer şarının hərəkətlərini müşahidə etmək üçün və toplanmış empirik materialı qruplaşdırmaq, sistemləşdirmək, növləşdirmək üçün, bir sözlə, nəzəri fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün otaqlar yerləşirdi.

Rəsədxananın altkürsüsü mərmərlə üzlənib, hər mərtəbədə olan 32 portal və tağlar rəngli kaşılarla bəzədilib.

Binanın divarlarının iç üzləri şəkillərlə, səma cisimlərinin yeddi qurşağını, ulduzları, yer kürəsini, iqlim qurşaqları ilə birlikdə göstərən, sxemlərlə, cədvəllərlə örtülüb. Binada həm də zəngin kitabxana yerləşir. Kitabxanada Şərqdə və Qərbdə çap edilən çoxsaylı əsərlər, əlyazmaları, Uluqbəy məktəbinin bütün üzvlərinin əsərləri toplanıb.

Dünya astronomlarının əsərlərindən bəlli olur ki, Hindistanda, qərb ölkələrində, hətta Kordovada, Andalusiyada tikilən rəsədxanaların hamısı Uluqbəy rəsədxanasının memarlıq üslubunda tikilmişdir. Bu rəsədxanalarda istifadə edilən cihazlar, alətlər, qurğular da Uluqbəyin öz rəsədxanasında istifadə etdiklərinin surətləridir.

XV əsrin Səmərqənd şeyxləri, mollalar, dərvişlər, nəhayət, Uluqbəyin əclaf oğlu Abd-əl- Lətif, şuldurlar sülaləsindən olan Abbas, digər qaragüruhlər nadir təfəkkür, geniş bilik diapazonuna malik olan Uluqbəyə ölüm hökmü çıxartdılar, cismani cəhətdən onu məhv etdilər. Həm də onların qara niyyətləri bu idi ki, Uluqbəyin adı və etdikləri yer üzündən silinəcək, unudulacaq. Lakin reallıq bunun tərsi oldu. Bir ildən sonra Abd-əl Lətif sui-qəsdlə öldürüldü, onun qəbri də məlum deyil. Yeni şahın fitvası ilə bütün məscidlərin minarələrindən o lənətləndi. Ondan sonra hakimiyyətə gələn Əmir Teymurun sülaləsindən olan padşahın göstərişi ilə Uluqbəy Teymurilərin sərdabəsində, şahlara göstərilən hörmət, ehtiram, şan-şöhrətlə dəfn edilir. Onun Abbas tərəfindən boynundan çəpinə kəsilmiş başını da sarkofaqda

«yerinə» qoyurlar.

Uluqbəyin sarkofağının üstünə qoyulmuş mərmər plitədə bu sözlər yazılmışdır: «Bu işıqsaçan qəbir... hökmdarın son rahatlıq yeridir. O hökmdarın ki, onun səxavətilə cənnət bağı bəzədilmiş, cənnətlərin güldanı xoşbəxt olmuşdur. O, bağışlanmış sultandır, elmi xəlifədir, aləmə dində kömək edən Uluqbəy sultandır - Allah onun qəbrini nurla doldursun... Onun oğlu atasına haqsızlıq edib, onu xançalla öldürmüşdür, atası zülümlə öldürülmüşdür. 853-cü peyğəmbər hicrisi ramazan ayının 10-da.

Rəsədxananın tədqiqi ilə məşğul olan komisiya üzvləri təxminən müəyyənləşdirdilər ki, bu qəbir Uluqbəyin qəbridir, qəbirdəki sarkofağın içindəki də Uluqbəyin cənazəsidir. Sarkofağ açıldıqdan sonra komisiya üzvü həkim qafa tasını qaldıranda gördülər ki, baş çəpinə kəsilmişdir. Məşhur rus heykəltəraşı Gerasimov qafa tasına görə Uluqbəyin şəklini çəkmişdir. Bu şəkildən görünür ki, Uluqbəy nazik iri burunlu, nazik sifətli, iri gözlü, qalın dodaqlı bir adam imiş. Çap edilən bütün astronomiya dərsliklərində Uluqbəydən bəhs edilən yerdə onun məhz bu şəkli yerləşdirilir.

MÜNDƏRİCAT

ELMLƏRİN İNTEQRASIYASI, BİLİYİN SİNTEZİ...278
ULUQBƏY DÜHASININ FACİƏSİ..... 287

Operator: P.A. Hüseynova

**Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində
qeydiyyatdan keçmişdir. Şəhadətnamə №732**

**Müəllif Hüquqları qorunurş
Müəllifin mövqeyi redaksiyanın mövqeyi ilə uyğun gəlməyə
bilər. Faktların məsuliyyətinə görə müəllif məsuliyyət
daşır.**

ÇAĞDAŞ DÖVRÜN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

CƏMİL ƏHMƏDLİ
f.e.d., professor, ADK

İDRAK VƏ ÖNGÖRMƏ

Son zamanlar Azərbaycan mətbuatında, televiziyasında yeni peyda olmuş «peyğəmbərlər», «bilicilər», «falçılar», «ekstrasenslər» haqqında çox tez-tez yazılar və verilişlər gədir. Bunlar həyatın bütün sahələrinə dair ağılabatmaz, fantastik öngörmələr söyləyirlər. Qarabağ müharibəsinin nə vaxt qurtaracağı, Azərbaycanın sonrakı inkişafının necə olacağı, dünyada baş verən qlobal hadisələrin gələcəyi, xəstə insanların dərmansız, davasız müalicəsi, maşını itmiş insanların maşınının tapılması və s. haqqında söylənilən «öngönnələr»dən hamının xəbəri vardır. Qərribə burasıdır ki, əhalinin demək olar ki, bütün təbəqələrindən olan problemləli insanlar «açıq və ya gizli» formada sadaladığımız «peyğəmbərlərə» müraciət edir, onlara külli miqdarda pul ödəyir ki, problemləri həll edilsin. Bəla əgər tək-cə insanların pullarının əlindən alınmasında olsa idi ona dözmək çətin olmazdı. Məsələ burasındadır ki, insanlar problemlərinin həllinin qanuni və elmi əsaslarından uzaqlaşdırıldıqlarına görə problemləri nəinki həll edilmir, əksinə, daha da dərinləşir. Məsələn, həki mə yox falçıya müraciət edən xəstə insan bir müddətdən sonra xəstəliyinin fəsad verdiyini müəyyənləşdirir və həkimə müraciət etməyə məcbur olur. Lakin xəstəlik dərinləşdiyinə və kəskinləşdiyinə görə artıq həkim də əlac edə bilmir.

Migel Nostradamusun təxminən 500 il ərzində dünyanın, xalqların, millətlərin başına nə gələcəyini öncədən söyləməsi haqqındakı fikirlər qərindən-qərinəyə, nəsil-dən-nəsilə, dildən-dilə köçə-köçə bu gün də insanları məşğul edir. Nostardamusun

katrenlərini diqqətlə oxuyan hər kəs aydın görər ki, orada söylənilən hər bir fikir alleqorik xarakterli, eyham təbiətli işarələrdir. Məhz bununla izah etmək olar ki, Nostradamus haqqında yazan çoxsaylı müəlliflər eyni bir katreni çox müxtəlif mənalarda, bəzən hətta, bir-birinə zidd olan çalarlarda yozurlar. Şəksiz, Nostradamus ağıllı adam olmuşdur. Bəşər tarixini əsaslı surətdə öyrəndikdən sonra tarixdə baş verən müharibələrin, inqilabların, üsyanların, sosial partlayışların müəyyən dövrü xarakter daşdığını, sanki, müəyyən zaman kəsiklərində təkrarlandığını aşkarlayıb. Güman ki, məhz bu məqamlara əsaslanan Nostradamus gələcəkdə də həmin qəbilli hadisələrin baş verəcəyini təxmini də olsa görmüş və söyləmişdir. Sosial hadisələrin polivariantlığı haqqında yuxarıda söylədiyimiz fikir eyni ilə Nostradamusa da şamil edilə bilər. O, yalnız hadisələrin ehtiva etdiyi imkanların hansının gələcəkdə reallaşmasını ümumi şəkildə söyləyə bilərdi.

Dediyim bu iki məqam məni elmi öngörmə haqqında bir yazı yazmağa sövq etdi.

İdrak, onun funksiyalı, mərhələləri, reallaşma mexanizmi, vasitələri, əldə edilən biliyin mötəbərlik dərəcəsi və meyarları haqqında bir çox konsepsiyaların (aqnotisizm, idealizm, məntiqi pozitivizm, praqmatizm və s.) olmasına baxmayaraq biz məqaləmizdə əsas kimi inikas prinsipini qəbul etmişik. Həm də burada materiyanın ümumi inikas xassəsindən, inikasın tipləri və mərhələlərindən söhbət açmayacağıq. Məqsədimizə müvafiq olaraq yalnız fikri inikasdan, həm də öngörmə ilə bağlı, bəhs ediləcəkdir.

Ümumi şəkildə desək, idrak ətraf aləmdəki obyekt, hadisə və proseslərin insan beynindəki fikri inikasıdır. Adi və elmi bilik həmin inikasın vahidləri, şüur isə onun akkumlyasiya edilmiş nəticəsidir. Adi inikasdan elmi fikri inikasını ayıran və axırını xarakterizə edən aşağıdakı spesifik cəhətləri ayırmaq olar: 1) elmi fikri idrak sırf mexaniki, həndəsi proyeksiya, güzgü əksi xarakteri

daşımır, o həmişə aktiv və yaradıcı xarakter daşıyır. Məhz ona görə də cəsarətlə deyə bilərik ki, elmi idrak obyektiv aləm hadisə və proseslərini təkcə passiv inikas etmir, habelə onu ideal obyektlər şəklində yaradır. Bu mənada idrak prosesi iki istiqamətli bir hədi sədir. Burada, bir tərəfdən insanın bütün sosial keyfiyyətləri, subyektiv xassələri obyektivləşir, digər tərəfdən, idrak dairəsinə daxil olan obyektlər subyektivləşir; 2) elmi idrak həmişə seçmə xarakterlidir. Hətta hissi idrak səviyyəsində belə biz hiss orqanlarımız vasitəsilə fizioloji inikas etdirdiyimiz bütün obyekt və prosesləri elmi mənada dərk etmirik. İnikasdən aldığımız informasiya ikili xarakter daşıyır. Bir hissəsi bizim nəzəri, yaxud praktik mənafe dairəmizə daxil olduğundan beynimizdə inikas edərək şüurlu informasiya şəklində beyin neyronlarımızda yatır. Şüurlu fəaliyyətimiz əsasında məhz bu qəbildən olan informasiya durur. Digər, çox böyük hissəsi isə fizioloji şəkildə inikas edilsə də idraki inikasdən keçmədiyinə görə bişüür şəkildə beyin neyronlarında yatır. Bu o demək deyildir ki, bişüür informasiya insanın fəaliyyətində heç bir rol oynamır. Əksinə bizim fəaliyyətimizin çox böyük qismi həmin bu irrasional xarakterli informasiya zəminində qurulur. Məsələn, gün ərzində insan nəqliyyatda, küçədə, yığıncaqlarda çoxlu insanları görür və təbii onları fizioloji şəkildə inikas edir. Lakin günün axırında ondan soruşsaq ki, bu gün sən kimləri görübsən, o 5-6 nəfərin adını çəkməklə kifayətlənər. Adları çəkdiyi insanlar da ya onun qohumları, tanışları, ya qeyri-adi bir əlaməti ilə diqqətini çəkənlər, yaxud da ekstremal bir şəraitdə gördüyü insanlardır. Deməli, idrakın seçim xarakteri olması əsasında iki amil dayanır: əvvələ, biz idrak obyektini hansı əlaqə və münasibət sistemində öyrənirik; ikincisi, idrak prosesində biz hansı məqsəddən çıxış edirik.

Buradan da fikri inikasin üçüncü spesifik cəhəti ortaya çıxır. Üçüncüsü, fikri inikas təkcə olanı inikas etmək deyil, həm də olmasının inikasıdır. Başqa sözlə, fikri inikas həmişə qabaqlayıcı

xarakter daşıyır. Bu isə elə insan fəaliyyətinin məqsədyönlü xarakterdə olması deməkdir. Məqsəd fəaliyyətimizə daxil olan obyektlərin mövcud durumu ilə razılaşmadığımızı görə onun gələcəkdə necə olacağı haqqındakı ideal obrazdır. Qabaqlayıcı inikas, əslində bütün insanlara xasdır. Yazda torpağı şumlayıb, taxıl, kartof, tərəvəz əkən bir insanın fəaliyyəti qabaqlayıcı inikasa söykənir. O, yaxşı bilir ki, bütün qaydalara əməl etsə müəyyən müddətdən sonra yeni məhsul alacaqdır. İnsanı digər canlılardan fərqləndirən ən başlıca əlamət də bundan ibarətdir ki, o gələcəkdə nə edəcəyini əvvəlcədən şüurlu surətdə, ideal obrazlar şəklində yaradır. Sonradan isə həmin ideal obrazları öz praktik fəaliyyətində gerçəkləşdirir. Musiqi əsərini yazmağa hazırlaşan bəstəkar da, gələcəkdə tikiləcək evin layihəsini hazırlayan memar da, təyyarənin, maşının, cihazın maketini və ya layihəsini hazırlayan mühəndis də elmi bir problemin araşdırılmasından sonra yazılacaq əsərin süjetini və strukturunu hazırlayan alim də həmin prinsipə müvafiq hərəkət edir. Tarixən insanların ruh haqqındakı təsəvvürlərinin formalaşması da elə bu qabaqlayıcı inikas qabiliyyətinə söykənmişdir. Həmin qabiliyyəti insan özündə müşahidə edərkən ona izah və təfsir verməyə çalışmışdır. Lakin şüur aktı heç zaman birbaşa təzahür edən maddi əsasla malik olmadığından və yalnız maddiləşmə yolu ilə, dolayısı vasitələrlə öyrənilə bilən bir hadisə olduğundan onu müstəqilləşdirmək, insandan kənarlaşdırmaq», ruhlara ələminə aid etmək və s. kimi nəticələr hasil olmuşdur.

Sözün ciddi mənasında öngörmə qabiliyyətinin iki növünü ayırmaq mümkündür: birinci növə, nəsilədən nəsilə ötürülən empirik və praktik təcrübə biliklərin ümumiləşdirilməsi nəticəsində əldə edilən empirik öngörmə aiddir. Uzun illər yerətrafi havanı müşahidə edən və müşahidənin nəticələrini nəsilədən-nəsilə ötürən cəmiyyət üzvləri ilin hər hansı bir fəslində havanın necə olacağı barədə empirik öngörmələr söyləyə bilirlər. Lakin bu hadisənin mahiyyəti, onu tənzipləyən

qanunauyğunluqlar həmin insanlara məlum olmadığından hadisənin izahı və təfsirini verə bilmirlər. Əlbəttə, empirik təcrübə öngörmələr də insanların həyatında çox mühüm rol oynayır. Əslində adi şüur hadisəsi kimi ortaya çıxan bu qəbili öngörmələr insanın gündəlik həyatını həmişə müşayiət edir, onlardan praktik istifadə az-çox sapma ilə həmişə uğurla nəticələnir.

Öngörmənin ikinci növünə isə elm qanunları və nəzəriyyələrinin dərin idrakı əsasında söylənən öngörmələr aiddir. Əlbəttə, bu qəbildən olan öngörmələr özləri də empirik, təcrübə biliklərin tədricən toplanması və ümumiləşdirilməsi prosedurasına ehtiyac hiss edir. Axı qanunların və nəzəriyyələrin formalaşması özü də ənənəvi surətdə geniş empirik bilik materiallarının müəyyən məntiqi əməliyyatlarla ümumiləşdirilməsi, xüsusilə də onların ideallaşdırılması zəminində baş verir. Heç bir qanun və nəzəriyyə elmdə formalaşdırıldığı təzdə və məzmununda real gerçəklikdə təzahür etmir. Elmi biliyin müxtəlif sahələrində qanunların və nəzəriyyələrin formalaşdırılması əslində sonsuz məzmunla malik olan hadisələr qrupunu, onları fərqləndirən təkrarlanmayan əlamət və xassələrdən sanki fikrən məhrum etmək, onlarda olmayan, lakin onların inkişaf meyindən doğan əlamət və xassələrlə tamamlamaq yolu ilə həyata keçir. Buradan söyləyə bilərik ki, nəzəri öngörmə sırf məntiqi bir hadisədir. Bu qəbil öngörmələr ya deduktiv, ya da induktiv məntiqi əməliyyatla söylənə bilər. Bu, işin mahiyyətinə təsir etmir.

Bəzi müəlliflər, məsələn Eşbi, öngörməni yalnız keçmiş üzərindəki əməliyyat adlandırırırlar. Fikrə diqqətlə yanaşsaq aydın görürük ki, burada çox rəssional bir məqam vardır. O da ondan ibarətdir ki, hər növdən olan öngörmə əslində, naməlum haqqında bilik deməkdir. Bu naməlum özü 3 növə ayrılabilir: birincisi, keçmiş haqqındakı biliklərimizdə naməlum məqamlara aid olan bilik, indi haqqındakı biliklərimizin bizə məlum olmayan və ya müşahidə edilə bilməyən obyektləri haqqında bilik, üçüncüsü, hazırda mövcud olmayan və yalnız gələcəkdə meydana çıxması

güman edilən obyekt və hadisələr haqqındakı bilik.

Birinci qəbildən olan öngörməyə retrosöyləmə və ya retrogörmə də deyirlər. Mənası ondan ibarətdir ki, keçmişdə baş vermiş hər hansı bir hadisəni tarixi idrak vasitəsilə öyrənərkən tarixi yazılı və yazısız materialların çatışmazlığı üzündən həmin hadisənin necə baş verməsinin tam mənzərəsini yaratmaq mümkün olmur. Tarixi prosesdə sanki boşluqlar meydana gəlir. Retroöngörmə qabiliyyəti məhz bu keçmişə yönəlik proseslərin necə baş verməsi və ya verəcəyi haqqında deyilən biliklərdir. Bu heç də o demək deyildir ki, biz tarixi öyrənərkən təftiş məqsədi güdürük. Tarixi nə təftiş etmək, nə də dəyişdirmək mümkündür. Tarixi idrak qarşısında o necə baş vermişsə elə də durur. Lakin tarix məhz keçmiş olduğundan onun tam mənzərəsini yarada bilmədiyimizdən tarixi boşluqları bizim idrakımızın gücü ilə doldurmağa çalışırıq. Başqa sözlə, tarixdə bizim üçün qaranlıq olan məqamların necə gedə biləcəyini indi sözləməyə cəhd göstəririk.

İkinci növdən olan öngörmələr hazırda bizim nəzəri idrak və praktik mənafe dairəmizə daxil olmayan, və, deməli, bizim bilmədiyimiz, lakin mövcudluğunu güman etdiyimiz hadisələr haqqında olan öngörmələrdir. Məlumdur ki, D.İ.Mendeleyev kimyəvi elementlərin xassələrinin onların atom çəkisindən asılılığını müəyyənləşdirən dövrü sistem qanununu formalaşdırmışdır. Qanunun tələblərinə müvafiq olaraq kimyəvi elementləri sıralayan Mendeleyev müəyyən boşluqların olduğunu təyin etmişdir. Yenə, də həmin sistemin məntiqinə əsaslanaraq o boşluqlarda hansı elementlərin yerləşəcəyini, onların hansı keyfiyyətlərə və xassələrə malik olacağını əvvəlcədən söyləmişdir. Burada mühüm məqam ondan ibarətdir ki, Mendeleyevin öngördüyü elementlərin hamısı elə onun vaxtında da, əbədi də mövcud olmuşlar. Mendeleyevin təfəkkür məntiqinin gücü onda təzahür etmişdir ki, o, mövcud olan, lakin elmə o dövr üçün məlum olmayan elementləri və onların xassələrini sırf məntiqi model qurmaqla müəyyənləşdirmişdir. Bəzi alimlər

öngörmə, elmi kəşf və hipotezanı bir-birilə müqayisə edərək iki cür ifrata yol verirlər. Onlardan bir qismi sadaladığımız bu üç halın hamısının eyni məzmunu malik olduğunu və deməli, əslində, eyni mahiyyət daşıdıqlarını iddia edirlər. Digərləri isə bunları ayırmağa, məzmunlarını sanki müstəqilləşdirməyə cəhd göstərirlər. Bizim fikrimizcə bu üç məntiqi əməliyyat eyni sırada baş verən məntiqi prosesin bir-birini tamamlayan üç məqamıdır. Öngörmə hər hansı bir prosesin ümumiyyətlə mümkünlüyünü söyləməkdən ibarətdirsə, hipoteza onun hansı hədlər çərçivəsində reallaşma imkanını, elmi kəşf isə onun konkret təcəssümünü ifadə edir.

Üçüncü növdən olan öngörmələr isə hazırda mövcud olmayan, lakin inkişafın gələcək axarında meydana çıxma biləcək və bizim tərəfimizdən aşkarlanma biləcək hadisə və proseslərin əvvəlcədən söylənməsidir. Bu qəbildən olan öngörmələrin mahiyyətini aydın təsəvvür etmək üçün sosial həyatda baş verən hadisə və proseslərin gələcək inkişafını əvvəlcədən söyləmək hallarına diqqət yetirək.

Sosial gerçəklikdə meydana gələn hər bir hadisə və proses başlanğıcda təsadüfi xarakter daşıyan bir sıra imkanlar şəklində olur. Sonrakı inkişafda yaranan konkret şəraitdən asılı olaraq bu imkanların biri onun gerçəkliyə çevrilməsi üçün zəruri olan amillərin ortada olması səbəbindən real imkana çevrilir. Başqa sözlə, onun konkret zaman və məkan kəsiyində gerçəkləşməsi üçün zəruri olan real amillər meydana çıxır. Sonrakı prosesdə bu imkan gerçəkləşir. Həmin gerçəyin özü də bir sıra inkişaf meyillərini ehtiva edir. «Seçmə prosesi» burada da özünü göstərir. Deməli, sosial hadisə və proseslərin inkişafındakı öngörmə alim tərəfindən hansı ilkin imkanın daha perspektivli olmasını və sonrakı inkişafda gerçəkləşməsini əvvəlcədən sezməkdən və söyləməkdən ibarətdir. Sosial həyat hadisələri həm obyektiv, həm də subyektiv baxımdan, polivariantlı olduqlarından bu variantların hansının inkişaf və təfəkkür məntiqinə uyğun olduğunu

müəyyənləşdirmək son dərəcə çətin bir vəzifədir. Məhz bu səbəbdən də sosial həyat hadisələrinin təhlili və proqnozlaşdırılması ilə məşğul olan bir sıra alimlərin söylədikləri öngörmələr sonradan reallaşmayıb. Bunu əyaniləşdirən bir misal kapitalizmin inkişaf edərək sosializmə çevriləcəyi haqqındakı öngörmədir. XIX əsrdə kapitalizmin inkişaf meylləri və qanunauyğunluqlarını dərindən tədqiq edən K.Marks belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, gələcək inkişafda kapitalizm hökmən sosializmlə əvəzlənəcəkdir. Lakin sonradan kapitalizmin inkişaf imkanları saf-çürük oldu, Avropada və ABŞ-da həyata keçirilən bir sıra tədbirlər nəticəsində kapitalizm aləmində inkişaf imkanları sanki nəzərdən keçirildi və bu formasiyanın sonradan normal inkişaf etməsi üçün tədbirlər görüldü. Fikrimizcə məhz bu səbəbdən də həmin ölkələrdə kapitalizm inqilab yolu ilə devrilmədi, təkamül yolu ilə özü transformasiya etdi. Hazırda bir sıra Avropa ölkələrində və elə ABŞ-da, Yaponiyada olan quruluşu cəsarətlə sosializm adlandırmaq olar, çünki, onların əsasında duran təməl müddəaları Marksın sosializm nəzəriyyəsində irəli sürülmüş təməl müddəalarla üst-üstə düşür. Bunlar aşağıdakılardır:

a) kapitalizmin sosializmə keçməsi üçün ölkədə və regionda kapitalizmdə olduğundan daha yüksək səviyyəli məhsuldar qüvvələr və əmək məhsuldarlığı yaradılmalıdır;

b) əhalinin ictimai şüuru o dərəcədə yüksəlməlidir ki, yeni cəmiyyətin inkişaf meyllərini və perspektivlərini anlasın və bu prosesə aktiv şəkildə qoşulsun;

v) ictimai həyatın bütün sahələrində - iqtisadi, hüquqi, siyasi, sosial və s. sosial ədalət prinsipi tam həcmdə reallaşdırılmalıdır ki, insanlar yeni cəmiyyətin qurulmasının üstünlüklərinə əmin olsunlar və bu prosesin subyektinə çevrilsinlər;

c) mülkiyyət formasından asılı olmayaraq istehsalın nəticələri ictimailəşdirilsin və əldə edilən gəlir müxtəlif kanallarla

ictimai tələbatların ödənilməsinə yönəldilsin. SSRİ-də və digər sosialist ölkələrində bu müddəaların heç birinin əsas götürülmədiyinə əmin olmaq üçün onların tarixinə qısaca nəzər salmaq kifayətdir. Praktika göstərdi ki, Marksın yuxarıda söylədiyimiz öngörməsi optimal seçim olmadığından sonralar gerçəklilyə çevrilə bilmədi. Sosializm adı altında yaradılan quruluş isə totalitar hərbi - polis rejimindən başqa bir şey deyildi.

Öngörmə, hər şeydən əvvəl, nəzəri idrak vasitələri olan qanun, prinsip və nəzəriyyələrin başlıca funksiyasıdır. Əlbəttə, bu funksiyanın reallaşmasının başlıca şərti hadisə və proseslərdə olan determinasion əlaqələrin və onların əsas növü olan səbəb-nəticə əlaqələrinin idrakı və təfsiridir. Buna elmdə determinizm prinsipi deyilir. Kant və Laplasm adı ilə məşhur olan bu prinsipin əsas tələbi ondan ibarətdir ki, əgər biz sükunətdə olan bir makro obyektin ilkin parametrlərini dəqiq biliriksə sürətin sabitliyi şərtilə sonrakı inersial hərəkət halında istənilən an onların parametrlərinin aldıkları yeni qiymətləri dəqiq təyin edə bilərik. Lakin sonralar fizikada elementar hissəciklər, xüsusilə də elektron kəşf ediləndən sonra, məlum oldu ki, bu sahədə mexaniki determinizm prinsipi işləmir. Bundan sonra elmdə bir çəş-başlıq yarandı. Bir qisim alimlər prinsipi saxta elan etdilər, digər qisim isə, yeni aşkarlanan hissəcikləri və onların xassələrini şeytan əməli adlandırdılar. Yalnız yüksək dialektik tərəkürə malik olan alimlər vəziyyətdən çıxış yolunu tapa bildilər. Onlar belə bir öngörmə irəli sürdülər ki, bu yeni vəziyyətdə mexaniki determinizm prinsipi yalnız müəyyən hədlər çərçivəsində işləyir, bu hədlərdən kənarda isə determinizmin yeni məzmunu aşkarlanır. Fizikada qeyri-müəyyənlik prinsipi adlanan və Heyzenberqin, Şredingerin adı ilə bağlı olan prinsip məhz bu əsasda formalaşdırıldı.

Öngörmə ilə məşğul olan bir sıra alimlər onun nəzəriyyə və qanunların funksiyası olması fikrinə söykənərək bu qəbildən olan öngörmələri «determinasion öngörmələr» adlandıırırlar. Lakin bu

da aydındır ki, aləmdə heç də hər şey dinamik determinizm qaydasında üzə çıxıb fəaliyyət göstərmir. Elə hadisələr də vardır ki, onlar təfəkkürün məntiqinə sığmır, sanki təfəkkür imkanlarından kənarda durur. Bu qəbilli hadisələrin dərki və təfsirində təfəkkürdən daha çox insanların intuisiyası rol oynayır. Bunu biz ürəyədamma da adlandıra bilərik. Buradan yeni bir sual ortalığa çıxır: nə üçün filan fikir başqalarının yox, məhz filankəsin ürəyinə damır. Əlbəttə, hər bir insanda intuisiya qabiliyyəti əzəli mövcuddur. Lakin bu qabiliyyət hər bir insanda fərqli gücə və intensivliyə malikdir. Digər cəhət də ondan ibarətdir ki, hər hansı bir sahədə insanın intuisiyasının daha aktiv işləməsi üçün insanın özünün bu hadisə və proseslərlə uzun müddət məşğul olması tələb olunur. Məsələn, geniş yayılmış belə bir misala diqqət yetirək: guya Nyuton gəzintidən evə qayıdarkən yorulduğundan qonşunun bağında alma ağacının altında uzanır. Bu əsnada onun başına ağacdan bir alma düşür. Elə həmin dəqiqə də guya Nyuton ümumdünya cazibə qanununu kəşf edir. Deyirdilər ki, bağın sahibi sonradan məhkəməyə müraciət edir ki, alma ağacı mənim olduğuna görə məni də həmin kəşfin həmmüəllifi kimi təsdiqləməlisiniz. Hakim ağıllı adam olur. Soruşur ki, sən özün bağında alma ağacının altında yatmışsanmı? Bağ sahibi bəli deyir. Başına ağacdan alma düşübümü? Bu suala da bəli deyir. Bəs nə üçün ümumdünya cazibə qanununu kəşf etməmişən deyir və onun iddiasını rədd edir. Nyuton başına alma düşməmişdən əvvəl uzun müddət bu problemlə məşğul olduğundan onun biliyi «böhran həddinə» çatmışdır. Almanın onun başına düşməsi isə intuisiyasını hərəkətə gətirdi və qanunun açılmasını təmin etdi.

Bəzi alimlər bu qəbilli hadisələrə söykənərək belə bir iddia ilə çıxış edirlər ki, söylənilən qəbilli öngörmələr intuitiv öngörmələrdir. Biz intuisiyanın idrakda və xüsusilə də öngörmədə rolunu inkar etməkdən çox uzağıq. Lakin bizə bu da aydındır ki, intuisiyam müstəqil bir qabiliyyət kimi qəbul edib mütləqləşdirmək, onu təfəkkür prosesinin ümumi axarından

kənarında fəaliyyət göstərən bir forma kimi qəbul etmək düzgün olmazdı. Fikrimizcə yuxarıda göstərdiyimiz iki qəbilli hadisələrin idrakında həm təfəkkür, həm də intuisiya iştirak edir. Böyük fransız fiziki Lui de Broyl yazır: «Elmi tədqiqatda təxəyyülün və intuisiyanın zəruri rolunu qiymətləndirməmək olmaz. İrrasional sıçrayışların köməyi ilə biz deduktiv mühakimələrin bizi saldıdığı sərt dairəni pozaraq fikrin ən cəhəşümül kəşflərini edirik... Öz əsaslarına və metodlarına görə əslində rəssional olan insan elmi mahiyyət etibarilə özünün ən gözəl nailiyyətlərini ağılın təhlükəli və qəfil sıçrayışları yolu ilə əldə edir. Bu sıçrayışlarda ciddi mühakimənin ağır çıxarlarından azad olmuş qabiliyyət təzahür edir ki, bunu da təxəyyül, intuisiya, itiağıllılıq adlandırırlar.²⁷ İntuisiyanın idrakdakı roluna dair bu qəbilli fikirlərə biz dövrümüzün ən görkəmli alim və mütəfəkkirləri akademik P.L.Kopitsa, akademik A.N.Kolmoqorov, L.Landau və Y.Livşits və b. əsərlərində tez-tez rast gəlirik.

İntuisiya yarıinstinktiv şüurdur ki, bu şüur adı şüur fəvqündə dayanır, özünün idraki gücünə görə şüurüstüdür. «İntuisiya - həqiqətin sübut yolu ilə əsaslandırılmadan birbaşa görülməsi və əldə edilməsi qabiliyyətidir».²⁸ Doğrudan da, elm, rəssamlıq, musiqi və digər sahələrdə ciddi məntiqi mühakimələrdən daha çox ağılın «qəfil oyanması», «işıqlanması» rol oynayır. Sanki alim və mütəfəkkirlər hadisə və proses haqqında kifayət qədər empirik və hətta nəzəri biliyə sahib olmadan onların mahiyyətini görə və tuta bilirlər. Bu elə bir qabiliyyətdir ki, nə ona sahib olanlar onun mexanizmini izah edə bilər, nə də ətrafdakılar bu mexanizmi qavrayır. Lakin nəticə etibarilə intuitiv yolla edilən kəşflər, öngörmələr elmi bilik tarixində spn dərəcə böyük rol oynayırlar. Fikrimizcə söyləsək ki, bütün görkəmli kəşflərin və öngörmələrin əsasında şüur fəvqündə duran intuisiya dayanır səhv etmərik. Lakin bununla belə bir daha təkrar etmək istəyirik ki, intuisiya

---

²⁷Бройль Л.де. По тропам науки. М., 1962.с.294-295

²⁸Бах: Спиркин А.Г.Философия. М., 2002. с.108-110.

qabiliyyətini idrak prosesinin fəvqünə çıxartmağa, onu mütləqləşdirməyə və məxsusi idrak vasitəsi saymağa (Anri Berqson) heç bir əsas yoxdur.

İntuisiya qabiliyyətinə Z.Freydin psixoanalitikasında da böyük yer verilir. Lakin maraqlı burasıdır ki, şüurla yanaşı bişüuru insan fəaliyyətinin mühüm ünsürləri sayan Freyd bunları heç zaman bir-birindən qəti sədlə ayırmamışdır, bunlar arasındakı mümkün keçidləri dərinlən təhlil etmişdir. Elə bu baxımdan da Freyd intuisiyanı irrasional idrak vasitələrindən biri sayır.

Praktik psixoloq ABŞ-da yaşayan və fəaliyyət göstərən Lora Dey özünün «İntuisiyanın inkişafına dair özmüəllim» adlı kitabında hesab edir ki, intuisiya qabiliyyəti hər kəsə xasdır. O yazır: «İntuisiya dil, təfəkkür və müsiqini qavramaq qabiliyyəti kimi anadan gəlmə qabiliyyətdir. İntuisiya bəzi insanlara müəssər olan vergi deyildir, o, istənilən əqli, emosional və ya psixi prosesin ayrılmaz bir hissəsidir... Bəzi insanlar intuitiv qabiliyyətə daha çox malikdirlər. Halbuki, başqaları məntiqçi, rəssam, yazıçı istedadına malikdirlər».²⁹

İntuisiyanın nə olduğunu belə bir sadə misalla izah edək: bir zalda 20 nəfəri əyləşdirib, onlara detektiv tipli bir film göstəririk. Hər birinə bir vərəq, bir qələm verərək tapşırıq ki, filmin nümayişi dövrü onun necə qurtaracağını müəyyən etdikdən sonra vaxtı qeyd etməklə fikirlərini yazsınlar. Alman nəticələrin təhlili aydın göstərir ki, nəticənin müəyyənləşdirilməsi müəyyən zaman ardıcılığı ilə filmin qurtarmasına qədər düzülür. İnsanlardan elələri də tapılır ki, film qurtardıqdan sonra da onun necə nəticələndiyi haqqında fikir deyə bilmir. Göründüyü kimi, filmin necə qurtaracağını ən tez müəyyən edən insanın intuisiya qabiliyyəti daha iti və güclüdür. Bu qabiliyyətin müəyyən hissəsi genetik əsaslara bağlansa da, başca səbəb insanın malik olduğu intuisiya qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsidir. Bu da, öz

---

²⁹Лора Дей. Самоучитель по развитию интуиции. М., 2002, с.56-57.

növbəsində, insanın ümumi mədəniyyət səviyyəsindən, təhsil səviyyəsindən, tərbiyəsindən, təfəkkürünün tipi və itiliyindən asılıdır.

Öngörmədə intuisiyaya ayrılan rolu nə heçə endirmək, nə də mütləqləşdirmək olar. Əlbəttə, öngörmənin tipindən və növündən asılı olaraq, bəzi hallarda intuisiyanın rolu daha böyük olur. Lakin unudulmamalıdır ki, öngörmədə başlıca rolu öngörmənin aid olduğu sahənin qanunauyğunluqlarının, meyllərinin, zərurətlərinin insanlar tərəfindən dərk edilməsi dərəcəsi oynayır. Fransız filosofu Anri Berqson da intuisiyanın idrakda və öngörmədə rolundan bəhs etmişdir. İntuitivizm adlanan bu təlimin başlıca naqisliyi ondan ibarətdir ki, onun tərəfdarları intuisiyanın idrakda və öngörmədə rolunu mütləqləşdirir, onu fitri qabiliyyət hesab edir, rəşional idrakın rolunu isə kiçildirlər.

İnsan fəaliyyətinin gələcəyi və nəticələrini müəyyənləşdirmək qabiliyyəti, onlar haqqında ideal obrazların yaradılması bir sıra bir-biri ilə sıx bağlı kateqoriyalar vasitəsilə ifadə edilir. Bu kateqoriyalardan başlıcaları məqsəd, plan və proqnozdur. Məqsəd fəaliyyətimizə daxil olan obyekt və proseslərin hazırkı vəziyyəti ilə razılaşmadığımızı və onun gələcəkdə bizim tərəfimizdən dəyişdiriləcəyi model - «gözlənilən gələcək» haqqında məntiqi bir qurğudur. Tərifdən aydın görünür ki, məqsəd hər hansı bir öngörmənin əsasında müəyyənləşdirilən fəaliyyət istiqamətidir. Bunun dəqiq təyin edilməsi üçün hökmən çox ciddi elmi tədqiqat aparılmalı, onun nəticələri qanunlar, prinsiplər, postulatlar şəklində formalaşdırılmalıdır. Digər tərəfdən, insanın fərdi və ictimai həyatı normativ bir hadisə olduğundan, bu normaların özləri, sanki, fəaliyyəti limitləşdirir, onları müəyyən hədlər çərçivəsində mümkün edirlər. Göstərilən bu iki məqamı nəzərə alaraq öngörmələri tədqiqat və normativ adları ilə iki növə ayırmaq mümkündür.

Hər bir məqsədin həyata keçirilməsi üçün insan və cəmiyyət hərəkət formaları və tədbirləri formalaşdırır və həyata keçirir.

Həmin hərəkət formalarının məzmunu, həyata keçmə mərhələləri, həyata keçirilmə metod və vasitələri planın məzmununu təşkil edir. Göründüyü kimi, hər bir plan da öngörmənin reallaşması istiqamətində atılan subyektiv addımdır.

Öngörmə ilə birbaşa bağlı olan kateqoriyalardan biri də proqnoz və onun tərtibi prosesdurası olan proqnozlaşdırma. Fikrimizə, proqnozu öngörmənin tələblərinin kəmiyyət göstəriciləri ilə ifadəsi kimi tərifləndirmək olar. Öngörmələr müxtəlif olduğu kimi proqnozlar da müxtəlif olur. Qısa müddətli proqnozlar yaxın gələcək haqqındakı öngörmələrə əsaslanır. Eləcə də, uzun müddətli proqnozlar gələcək perspektivlər haqqındakı öngörmələrə əsaslanır.

Bir ictimai-iqtisadi sistemdən digərinə keçid mərhələsini yaşayan ölkəmizdə də müxtəlif təbiətli və tərtibli öngörmələrə çox böyük ehtiyac vardır. Azərbaycanın bugünkü reallığı, gələcəkdə hansı iqtisadi sistemin, siyasi rejimin, ideologiyanın və s. mümkünlüyünə dəlalət etdiyini müəyyənləşdirmək özü öngörmədir. Bu mühüm vəzifənin həyata keçirilməsində başlıca xidməl və məsuliyyət təbii ki, azərbaycan alimlərinin və azərbaycan dövlət strukturlarının öhdəsinə düşür. Göstərdiyimiz bu zəruri vəzifənin öhdəsindən nə dərəcədə uğurla gəlməyimizdən ölkəmizin, xalqımızın ictimai- iqtisadi, siyasi inkişafının gələcəyi asılıdır.

CƏMİL ƏHMƏDLİ
f.e.d., professor, ADK

SOSIAL ƏDALƏT VƏ SOSIAL HARMONİYA

Nə qədər paradoksal görünə də ədalət də, ədalətsizlik də insan şüurunun və sosiallığının məhsulu kimi meydana gəlmişdir. Hərəkət və davranışlarını instinktlərin tənzimlədiyi heyvanat aləminə nə ədalət, nə də ədalətsizlik xasdır. Orada həyatı tənzimləyən yaşayış uğrunda mübarizənin əsasında duran güc, «cəngəllik» qanunu var. Ac bir pələng arıq bir ceyranı ovlayarsa «onu yemək ədalətsizlikdir» deyə azad buraxmaz. Habelə, əksinə. Tox olan pələng arıq və ya köklüyündən asılı olmayaraq heç bir ceyrana toxunmaz. Heyvanat aləminə nəzərən də ədalət və ədalətsizlik insanın ona münasibətində ortaya çıxır.

İnsan təbiət qüvvələri ilə üzləşərkən onların iki cür təsirinə məruz qalır - müsbət və mənfi. Qədarində yağan yağış əkilmiş bitkilərin normal inkişafını, heyvanların və insanların su ilə təminatını gerçəkləşdirdiyi halda, leysan yağışları evlərin, yolların, əkin sahələrinin dağılması, insanların və heyvanların qırılması ilə nəticələnirdi. Od da həmçinin. Od həm insanları soyuqdan, şaxtadan qoruyur, insan üçün qidanı bişirməyə kömək edir, vəhşi heyvanlardan qorunmaqda bir alət, vasitə kimi istifadə edilirdi, həm də yangınlar törədərək meşələri, bitkiləri, yaşayış məskənlərini, elə insanların özlərini də məhv edirdi. Təbiət qüvvələrinin bu ikili üzü bu gün də müşahidə olunur. Həmin təbiət qüvvələrinin insana ikili, bir-birinə zidd olan münasibətilə üzləşən ibtidai insanlar ilk dəfə xeyir və şər anlayışlarını formalaşdırır, xeyri ədalət, şəri isə ədalətsizlik kimi qiymətləndirdilər.

Arxaik dövrün dünyagörüşünün əsasında kosmosentrizm prinsipi dururdu. Onun mahiyyətində dünyanı da, cəmiyyəti də, ayrıca insanı da kosmos kimi anlamaq dururdu. Kosmos nizamlı,

qaydalı bir təşkidir, kaos isə kosmosun nizamı və ahənginin pozulmasıdır. Aləmdə kosmosla kaosun daim mübarizəsi gədir. Həmin mübarizədə kosmosun bütövlüyünü, nizam və ahəngini saxlamağa yönəlmiş bütün proseslər, hərəkət və davranışlar, insan əməlləri xeyir olduqlarına görə ədalətli, bunun əksinə olan və dağıdıcı xarakter daşıyan qüvvələr və onların etdikləri isə şər olduğundan ədalətsizdir. Dünya nizamla kaosun mübarizəsindən ibarətdir. Xaosdan mövcud dünya nizamının yaranması, sonradan destruktiv qüvvələrin dağıdıcı fəaliyyəti sayəsində kosmik nizamın pozulması əbədi qanun və prinsipdir. Bu ideya bütün mifoloji təfəkkür tiplərinin, dini dünyagörüşlərinin, əfsanələrin, dastanların, nağılların və s. əsasında durmuşdur. Sadaladığım növlərdən olan bütün yazılı və şifahi mənbələrin süjetlərinin ana xəttini həmin ideya təşkil edir. Yaşadığı təbii və sosial mühitdə ədalətin olmadığını və ya daim pozulduğunu görənlər insanları onun bərpası və ya yaradılması uğrunda rəngarəng vasitələrdən istifadə edirlər. Qurban kəsmək, nəzir vermək, mahnı oxumaq, ritual rəqslər, dualar və bunların əksi olan qarğışlar, lənətlər və s., bir tərəfdən, xeyir qüvvələrin insanlara yönəlik gördükləri xeyir işlərə görə minnətdarlıq hissini bildirməyi, digər tərəfdən isə şər qüvvələri bəd əməllərinə görə lənətləməyi ifadə edirlər. Eradan 3000 il əvvəl yazılmış Şumer poeması Gilqamışda şəhər başçısı Gilqamışın dostu pəhləvan Erkidu ilə birlikdə Uruk şəhərini dağıtmaq istəyən şər qüvvələrə qarşı mübarizəsi və qələbə çalması, Vedlərdə, Upanişadda xeyir-şər qüvvələrin mübarizəsi, Bxaqavad Qitada Krişnanın dövrü olaraq müxtəlif simalarda yerə enməsi və orada törədilən ədalətsizliklərə qarşı mübarizəsi və qələbəsi, Avestada xeyir allahı Hörmüzün şər allahı Əhrimana qarşı mübarizəsi (işığın qaranlığa, xeyirin şərə, ədalətin ədalətsizliyə qarşı durması), Homerin «İliada» və «Odyssey» poemalarında Heraklın 12 qəhrəmanlığı, bütün miflərdə xeyir və şəri təmsil edən allahların və şər qüvvələrin mübarizəsi - bütün bunlar ədalət axtarışı, onun qələbəsi yolunda min cür əziyyətlə

bağlı mübarizə süjeti üzərində qurulmuşdur.

Bütün monoteist dinlər az-çox fərqlə zülm və əziyyətdə yaşayan binəsib kütlələrin həyatda görmədikləri ədalət və bərabərlik arzu və niyyətlərinə cavab olaraq meydana gəlmişdir. Bu dünyada tam ədalətə nail olmağın mümkünsüzlüyünü duyan din yaradıcıları ədaləti və bərabərliyi sanki o dünyaya köçürürlər. İnsanların bu dünyadakı əməllərinin əvəzi o dünyada qaytarılacaqdır deyə bu dünyadakı bütün zülm və əziyyətlərə dözmək, özünü o dünyaya hazırlamaq ideyası bütün dinlərdən qırmızı xətt kimi keçir. Ədalət və ədalətsizliyə bütün dini baxışların əsasında teosentrizm (allah hər şeyin mərkəzidir) ideyası durmuşdur.

Yeni Dövr ictimai fikrinin özülündə insan və onun qayğıları (antroposentrizm) durduğuna görə, ədalət də ədalətsizlik də sanki yenidən yerə qaytarıldı. Humanistlərin də, maarifçilərin də, Yeni Dövr filosoflarının da işlədikləri bütün problemlərin mərkəzində insanla bağlı məsələlər dayanır. F.Bekonun analitik metodu da, fransız materialistlərin «ağıllı eqoizm» nəzəriyyəsi də, Lokkun, Hobbsun, Russonun təbii hüquq təlimləri də, Kantın əxlaqi kateqorik imperativi də bu və ya digər formada ədalət və ədalətsizlik problemi ilə bağlı olmuşdur.

Ədalət və ədalətsizlik anlayışlarının insanın həyat və fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində maddi əsası və təzahürü olsa da, onlar özləri maddi xarakter daşmır, onları heç bir maddi ölçü vahidlərilə ölçmək və qeydə almaq mümkün deddir. Bunların hər ikisi abstraksiyalardır. Lakin bunlar boş abstraksiyalar deyil, real gerçəklikdə və insanın fəaliyyətində üzə çıxan və prinsipcə sonsuz sayda olan müvafiq hadisə, proses və davranışların təzahürləri üçün invariant olan ümumini ifadə edən abstraksiyalardır. Zaman, məkan, şərait, in- ...ının sosial vəziyyəti və intellektual səviyyəsi, cəmiyyətdə mövcud olan müxtəlif tipli və səviyyəli ictimai münasibətlərin xarakterindən asılı olaraq hadisə, proses, davranış və normalara ədalətli və ya ədalətsiz qiymətləri verilir. Aydınır

ki, elmlı, bilikli bir insanla savadsız və biliksiz bir insanın eyni proses və hadisələrə verdikləri qiymətlər fərqli, bəzən do diametral əks olur. Ölkəmiz də yeni ictimai iqtisadi quruluşa keçidlə əlaqədar həyata keçirilən bir sıra tədbirlər (özəlləşdirmə, özəl bankların yaranması, sahibkarlıq və s.) İm sıra müsbət hallarla yanaşı xeyli neqativ hadisələrin də törəməsinə səbəb olmuşdur (sosial, iqtisadi, mənəvi deformasiyalar, işsizlik, dilənçilik, xəstəlik və s.). Qütbləşmiş cəmiyyətdə aşağı və yuxarı qütbləri təmsil edən insanlar, ayılındır ki, cəmiyyətdə baş verən müxtəlif halları əks mövqedən də qiymətləndirəcəklər. Varlanmanı sərvət toplayan inanlar ədalətli, sərvətdən məhrum olanlar isə ədalətsiz hesab edəcək. İşsizliyin yaranmasını yuxarı qütbə mənsub olan inanlar qanunauyğunluq kimi, aşağılar isə ən böyük ədalətsizlik kimi qiymətləndirəcəklər.

Yuxarıda dediklərimizdən belə bir sual irəli gəlir: əgər cəmiyyətdə baş verən hadisə və proseslər bu qədər müxtəlif və fərqlidirsə onda ədalət və ədalətsizlik nədir?

Əvvələn qeyd edək ki, ədalət və ədalətsizlik anlayışlarının bilavasitə maddi substratı yoxdur. Onları heç bir kəmiyyət ölçü vahidləri ilə ifadə etmək mümkün deyil. Digər tərəfdən, ədalət və ədalətsizlik birbaşa insanların fərdi və ictimai mənafeləri ilə bağlı olduğundan son dərəcə mürəkkəb və ierarxik məzmunu malikdir. Hər bir insanın və sosial birliyin mənafe vektorları həm sosial yükünə, həm də sosial istiqamətinə görə çox müxtəlifdir. Bir vətəndaş, zavod direktoru, deputat rollarında çıxış edən bir insanın elə bu üç yöndə olan mənafeləri bir-biri ilə toqquşur. Ailə başçısı kimi o övladlarına bioloji təmiz qida, saf su və s. vermək məqsədi güdür. Aydınır ki, bu məqsədin həyata keçməsi onun mənafeyinə uyğundur və deməli ədalət kimi qiymətləndirəcəkdir. Eyni zamanda neftayıma zavodunun direktoru işləyən həmin adamın neft istehsalını və emalını artırmaq mənafeyinə uyğundur və bunu da ədalətli sayacaqdır. Üçüncü tərəfdən, deputat kimi ekologiya problemlərinə dair optimal qanunların qəbul edilməsi onun sosial

rol funksiyasına daxildir. Ona görə də mənafeyinə uyğundur və deməli, ədalətlidir. Bu qəbildən olan misalların sayını artırmaq olar. Lakin elə bu dediklərimizdən də aydın görünür ki, ədalət insan fəaliyyətinin ictimai məzmununun ifadəsidir. Və bu anlayışda cəmiyyətlə onu təşkil edən sosial qurumlar arasındakı, müxtəlif tipli sosial qurumlar arasındakı, cəmiyyətlə şəxsiyyətlər arasındakı və nəhayət, şəxsiyyətlər arasındakı münasibətlər sistemi ifadə edilir. Sanki insanlar və sosial birliklər arasındakı fəaliyyət və bu fəaliyyətin nəticələrinin mübadiləsi ədalət anlayışında öz əksini tapır.

Ədalət insanların mənəvi həyatının ayrılmaz göstəricisidir. O, özü ayrıca bir fəaliyyət növü deyil, insanın fəaliyyətinin bütün növlərində (iqtisadi, sosial, hüquqi, siyasi, əxlaqi, dini və s.) baş verən hadisə və proseslərin insanlar və sosial birliklər tərəfindən qiymətləndirilməsi meyarı və vasitəsidir. Soruşulur ədalətli və ədalətsiz qiymətlərin bu rəngarəngliyində invariant olan, dəyişmədə sabit qalan, sanki hamı tərəfindən qəbul edilən nələr var ki, onlar həmin anlayışlarda ifadə edilir. Fikrimizcə, invariant olan üç məqamı ayırmaq mümkündür:

1) fəaliyyət növünün qarşısında duran məqsədin qiymətləndirilməsi;

2) həmin məqsədə çatmaq üçün istifadə edilən vasitələrin qiymətləndirilməsi;

3) fəaliyyət nəticəsində əldə edilən nəticələrin qiymətləndirilməsi.

Şərh etməyə ehtiyac yoxdur ki, bu üç amili bir-birindən təcrid edilmiş, müstəqil həyata keçirilən əməllər kimi düşünmək olmaz. Bunlar üzvi vəhdətdə olan və bir-birini tamamlayan əməllərdir ki, yekunda ədalət və ya ədalətsizlik qiymətləri meydana gəlir.

Bəs fərdi və ya ictimai fəaliyyət qarşısında qoyulan məqsədin qiymətləndirilməsi meyarı nədən ibarətdir? Sualı cavablandırmaqdan ötrü yenə də mənafe anlayışına diqqət yetirək.

Ən ümumi şəkildə mənafeləri fərdi və ictimai növlərə

ayırmaq olar. Məqsədin qiymətləndirilməsi meyarını da bu iki növdən olan mənafeələrin optimal nisbətində axtarmaq gərəkdir. Lakin bu nisbətin özünü də müəyyənləşdirmək xeyli çətinidir. Belə bir şərq pritçası vardır: bir kişinin iki qızı olur. Birini bir şəhərə, digərini isə başqa bir kəndə əvə verir. Bir müddət keçdikdən sonra arvadı ilə məsləhətləşərək qızlarına baş çəkməyə gedir. Birincisinin evinə gedir, yaşayışları, güzəranları ilə maraqlanır, kürəkəninin nə işlə məşğul olduğunu soruşur. O, cavab verir ki, çoxlu kərpic kəmişəm, havalar isti keçsə, günəşli olsa, kərpic yaxşı quruyacaq, onu satıb xeyli pul əldə edəcəyəm. Bunun üçün də gecə-gündüz Allaha dua edirik. Kişi yol alır ikinci qızının evinə. İkinci kürəkəninə də həmin sualla müraciət edir. O, cavab verir: xeyli taxıl və tərəvəz əkmişəm, əgər havalar yağışlı keçsə, bol məhsul götürüb satacağam və dolanışığımız üçün pul əldə edəcəyəm. Kişi qayıdır evinə və arvadına deyir: işlər xeyli gərgindir. Allahın bizə necə hava şəraiti yaratmasından asılı olmayaraq qızların birinin vəziyyəti gərgin olacaq. Allahın da vəzifəsi xeyli mürəkkəb və çətinidir. Göründüyü kimi, bu kiçik pritçada mənafeələr çarpazlaşması əyani surətdə göstərilmişdir. Lakin vəziyyətdən çıxış yolu burada nə insandan, nə də cəmiyyətdən asılıdır. Bu, yalnız ilahi qüvvə və ya təbiətlə bağlıdır. Həmin insanların öz məqsədlərinə nail olmaq üçün istifadə edəcəkləri vasitələr özlərindən asılı deyildir.

Fərdi və ya sosial fəaliyyətin məqsədinin ədalətli olmasının meyarı, fikrimizcə, həmin məqsədin sosial harmoniyaya uyğun gəlib gəlməməsindən asılıdır. Həmin bu məqam Quranda da, bir sıra fəlsəfi məktəblərdə də geniş yer almışdır. Qısa şəkildə bunu belə ifadə etmək olar ki, elə davran, elə hərəkət et ki, sənin davranış və hərəkətlərin başqalarının məqsəd və mənafeələrinə zidd olmasın. Özünə rəva bilmədiyən bir şeyi başqalarına da rəva bilmə. Fransız materialistlərinin «ağıllı eqoizm» təliminin əsasında da məhz bu fikir dayanır. Hər bir insan öz azadlıq, xoşbəxtlik və bərabərliyinə elə vasitələrlə nail olmağa çalışmalıdır

ki, başqalarının azadlıq, xoşbəxtlik və bərabərliyinə toxunmasın. Bu baxımdan alıcını çəkiddə və qiymətdə aldadan satıcının da, yaxşı bilən tələbəyə aşağı qiymət, bilməyən tələbəyə isə yüksək qiymət verən müəllimin də, qanuni bir işi icra etməyə rüşvət tələb edən məmurun da, intellekt və bacarıqca, professional qabiliyyətə aşağı səviyyəli bir insanı bilikli və qabiliyyətli insanlara rəhbər təyin edən də, övladına qarşı amansız olan valideyinin, valideyinə qarşı hörmətsizlik göstərən övladın da məqsəd və mənafeləri ədalətsizdir. Göstərilən halların hamısında güdülməli məqsəd cəmiyyətin sosial ahənginə bu və ya digər dərəcədə xələl gətirir. Deməli, qarşıya qoyulan məqsəd həm onu güdən subyektin mənafeyini, həm də cəmiyyətin sosial mənafeyini nəzərə almalıdır.

Məqsəd heç vaxt abstrakt ola bilməz, o, həmişə fəaliyyəti müşayiət edən obyektiv və subyektiv amillərə söykənməlidir. Əgər belə olmazsa, onda məqsəd bir ifrat halda utopiyaya, digər ifrat halda isə insanlar üçün təhlükəli və faciəli bir amilə çevrilir. Buna əyani misal olaraq, ABŞ prezidenti C. Buşun İraqa qarşı başlamaq istədiyini müharibənin məqsədini göstərə bilərik. Onun rəsmi elan etdiyi məqsədi İraqda olan kütləvi qırğın silahlarını ləğv etmək, Səddam Hüseyn rejimini devirməkdən ibarətdir. İlk baxışda məqbul görünən bu məqsəd müharibə vasitəsi ilə həyata keçirilərsə kütləvi qırğına məruz qalacaq İraq xalqının, törəyə biləcək ekoloji qəzanın, böyük fəlakətlərlə üzləşəcək İraqla həmsərhəd ölkələrin əhəlisinin taleyi ilə qütbü əkslik təşkil edir. Bütün bunlar isə Buşu maraqlandırmır. Doğrudan da «üzürü günahından ağırdır» ifadəsinin əsl yeridir.

Göründüyü kimi, məqsədin ədalətli olması fəaliyyətin də ədalətli olacağına dəlalət etmir. Məqsədin ədalətli olması üçün ona nail olmaq üçün istifadə edilən vasitələr də ədalətli olmalıdır. N. Makiavelliye istinadən verilən «məqsəd vasitəyə haqq qazandırır» prinsipi elə əvvəlcədən ədalətsizliyə proqramlaşdırılmışdır. Cinayətə və cinayətkara qarşı cinayətkar

metodlarla mübarizə aparmaq yeni cinayətin yaradılması deməkdir və deməli, ən böyük ədalətsizlikdir. Deməli, ədalətli məqsəd ədalətli vasitələrlə həyata keçirilməlidir. Ədalətsiz məqsəd ədalətli vasitələrlə həyata keçirilə bilmədiyi kimi, ədalətli məqsəd də ədalətsiz vasitələrlə həyata keçirilə bilməz.

Nəhayət, hər hansı bir məqsədin ədalətli və ya ədalətsiz olmasının ən önəmli göstəricisi onun reallaşması sayəsində əldə edilən nəticədir. Əgər əldə edilən nəticə həm fərdi, həm də ictimai mənafeyə uyğundursa, deməli məqsəd də, ona nail olmaq üçün istifadə edilən vasitələr də ədalətlidir. Əksinə, əgər məqsədin reallaşması fərdi və ictimai mənafelərə ziddirsə, deməli məqsəd də ona nail olmaq üçün istifadə edilən vasitələr də ədalətsizdir.

İnsanın fəaliyyəti iqtisadi, siyasi, hüquqi, əxlaqi, elmi sahələrdə gerçəkləşir. Hər bir sahədə də onun fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin spesifik meyarları vardır. Həmin meyarlar da müxtəlif normalar formasında ifadə olunur. Deməli, insan fəaliyyətinin nəticələrini adekvat qiymətləndirmək üçün ilk növbədə həmin normaların optimal olması zəruridir. Bu o deməkdir ki, nizamlayıcı normalar konkret ölkənin sosial, iqtisadi, siyasi, mənəvi inkişaf səviyyəsinə, insanların intellektual, sosial şəxsi, əxlaqi-psixoloji keyfiyyətlərinə, sosial birliyin mentalitetinə (yaşayış və düşüncə tərzinə) uyğun formalaşdırılmalıdır. Məhz bu şərt çərçivəsində normalar insan davranışı və fəaliyyətinin meyarı (ölçüsü) funksiyasını yerinə yetirə bilər. Normalar optimal olmazsa onların insanlar tərəfindən qəbul edilməsi çətinləşər və deməli, onların fəaliyyətdə gözlənilməsi xeyli çətinləşər. Bu isə ədalətin pozulması üçün geniş meydan açar. Hazırda bizim cəmiyyətin bütün təbəqələrindən olan insanlar arasında dəbdə olan «qanunlar işləmir, onların işləmə mexanizmi yoxdur» kimi ifadələrin meydana gəlməsinə səbəb olan amillərdən biri də qanunların optimal olmaması və bü üzdən də geniş əhali kütləsi tərəfindən qəbul edilməməsidir. Digər amil qanunun aliliyi və qanunun hamı üçün bərabərliyi prinsiplərinə əməl edilməməsidir.

Qanunverici orqan tərəfindən qəbul edilmiş qanun sonradan icra strukturları tərəfindən müxtəlif qərarlar və təlimatlar vasitəsilə o dərəcədə eybəcərləşdirilir ki, onun mahiyyətindən əsər-əlamət qalmır. Təbii ki, bu cür hallar qanunun aliliyi prinsipini pozmaqla onların işləməsini çətinləşdirir və deməli, rəngarəng xarakterli ədalətsizliklərin meydana gəlməsinə rəvac verir. Qanunun bərabərliyi prinsipinin pozulması da həmçinin. İnsanlar görəndə ki, qanunun eyni bir norması sosial və maddi vəziyyəti, siyasi baxışları fərqli olan insanlara eyni gücdə tətbiq edilmir, bəzilərinə nəzərən sərt, digərlərinə nəzərən daha yüngül cəza tədbiri görülür, gəldikləri ilk nəticə cəmiyyətdə ədalətin olmamasıdır.

Başlıca funksiyaları qanunların işləməsinə nəzarətdən ibarət olan hüquq mühafizə orqanlarının fəaliyyəti insanların və sosial birliklərin hərəkət və davranışlarının qiymətləndirilməsi meyarıdır. Günahsız bir insanın cəzalandırılması günahlı iki insanın cəzalandırılmamasından daha ağır nəticə verir. İnsanlarda inamsızlıq yaratmaqla bu hal cəmiyyətdə bədbinlik, süstlük əhval-ruhiyyəsinin, ədalətsizlik mühitinin qə- rarlaşmasına səbəb olur.

Ədalətin iqtisadi aspektində də eyni meyar işləyir. İqtisadi münasibətlər üç müstəvidə qurulur: insanlar arasında formalaşan mülkiyyət münasibətləri, yəni maddi sərvətlərin kimin əlində olması; konkret sosial zaman və məkanda formalaşan əmək münasibətləri, yəni iqtisadi fəaliyyətdə kimin nə ilə məşğul olması; cəmiyyətdə mövcud olan maddi nemətlərin bölgüsü münasibətləri. Hər üç müstəvidə ədalət insanların qabiliyyətləri, xidmətlərilə malik olduqları sərvətin nisbət ilə ölçülür. Əgər qabiliyyətsiz, ictimai və fərdi fəaliyyəti səmərəsiz və az olan insan daha çox mülkiyyətə və maddi sərvətlərə malikdirsə, daha qabiliyyətli, bilikli və bacarıqlı insanlar isə bunlardan məhrumdurlarsa bu cəmiyyətdə ədalətin olmasından danışmaq əbəsdir, buna heç kəsi inandırmaq mümkün deyildir. Əmir Teymurla bağlı bir pırıça vardır. Bir gün Əmir Teymur Molla Nəsrəddini yanına çağırır və deyir: Molla sən bilirsən ki, mən

fateh bir hökmdaram, ölkələr tuturam, şəhərlər fəth edirəm. Lakin bu ölkələrdə vəziyyətin necə olduğunu, onların ədalətli, yaxud ədalətsiz olduğunu öyrənməyə nə vaxtım, nə də imkanım olur. Sən mənə elə bir meyar deyə bilərsənmi ki, qısa bir vaxtda bunları öyrənirəm. Molla cavab verir: şah sağ olsun, bu çox sadə bir işdir. Çıx bazara, əgər yağ yağ qiymətinə, şoru şor qiymətinə satırlarsa, o cəmiyyət normal və ədalətlidir; əgər yağ da, şoru da eyni qiymətə satırlarsa, cəmiyyət korlanmaq üzrədir; əgər yağ şor, şoru isə yağ qiymətinə satırlarsa, o cəmiyyət ən eybəcər və ədalətsizdir.

Obrazlı şəkildə deyilmiş bu kalamın çox böyük sosial yükü vardır. Əgər cəmiyyətdə hər bir insan malik olduğu intellektual və sosial keyfiyyətlərə müvafiq olan sosial mövqe və vəzifə tutursa, bu cəmiyyət ədalətli cəmiyyətdir. Əksinə, əgər biliksizlər biliklilər üzərində, qabiliyyətsizlər qabiliyyətlilər üzərində, bədxahlar xeyirxahlar üzərində və s. hakimdirsə bu cəmiyyət ədalətsizdir.

Göründüyü kimi, ədalət cəmiyyətdə mövcud olan rəngarəng və çoxpilləli münasibətlər sisteminin bu münasibətlər üzərində qurulmuş müxtəlif yönlü qiymətləndirmə meyarıdır. Bu münasibətlər sisteminə cəmiyyət və onu təşkil edən sosial qurumlar arasında, şəxsiyyətlə cəmiyyət arasında, və, nəhayət, şəxsiyyətlər arasında olan münasibətlər zəminində qurulan fəaliyyət növləri daxildir. Cəmiyyətdə normal sosial harmoniyanın mövcudluğu və ahəngdar inkişafı üçün hər bir insan sosial ierarxiyada özünün keyfiyyətlər kompleksinə müvafiq mövqe tutmalıdır. Həmin mövqeyin obyektivliyi həm insanın özü, həm də digər insanlar tərəfindən qəbul edilərsə, söyləmək olar ki, bunun meyarı ədalətdir. Bu o deməkdir ki, insan sərif etdiyi əməyin kəmiyyətinə və keyfiyyətinə uyğun əmək haqqı almalı, hüquqları ilə mütənasib vəzifələrə və məsuliyyətə malik olmalı, xidmətlərinə bərabər mükafatlar, fəxri adlar almalı, törətdiyi cinayət əməlləri müqabilində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş cəza almalıdır.

Əlbəttə, göstərdiyimiz bu tərəflər arasındakı nisbət cəmiyyətdə yaşayan insanların intellektual və sosial-şəxsi səviyyələrindən asılı olaraq fərqli, bəzən, hətta, bir-birinə zidd mənalar alır. Guya ədalətin real məzmununa malik olmadığını, yalnız bir abstraksiya olaraq heç vaxt gerçəkləşə bilmədiyini söyləyən müəlliflər də məhz bu fikrə əsaslanırlar. Ədalətin müxtəlif sosial zümrədən olan insanlar tərəfindən fərqli qiymətləndirildiyini biz artıq demişdik. Burada bir məqamı vurğulamalıyıq ki, bu dəyişkənliklə bərabər sosial zaman və məkanın, sosial şəraitin konkret qiymətlər aldığı məqamlarda hökmən bir invariant qiymətləndirmə meyarı olur ki, həmin dövrdə yaşayan insanlar da ictimai və fərdi münasibətləri, fəaliyyətin məqsədi, vasitələri və nəticələrini həmin meyarla qiymətləndirirlər. Ümumi şəkildə bu qiymətləndirmənin iki ölçüsü vardır - bunlar xeyir və şərdir. Məhz bu səbəbdən də ədaləti xeyirlə şəri ayıran bir meyar kimi də qiymətləndirmək olar.

Nəhayət, belə bir fikri də qeyd edək ki, ədalətin pozulmasının iki ifrat halı mövcuddur. Birincisi, insanların az və ya çox fərqli keyfiyyətlərə malik olmasına baxmayaraq, onların eyniləşdirilməsi və bərabərləşdirilməsi meylidir. Həkim həkimdən, mühəndis mühəndisdən, müəllim müəllimdən biliyinə, peşəkarlığına, mədəniyyətinə, humanizminə görə fərqlənməsinə rəğmən onların hamısı bərabər əmək haqqı alır (keçmiş SSRİ-də olduğu kimi). İkinci halda isə heç bir obyektiv əsas olmadan sosial həyatın qütbləşməsi və insanların meyarsız olaraq müxtəlif qütblərdə yerləşməsidir. Bu isə cəmiyyətdə sosial harmoniyanın və ədalətin pozulmasıdır.

MÜNDƏRİCAT

İDRAK VƏ ÖNGÖRMƏ.....	302
SOSIAL ƏDALƏT VƏ SOSIAL HARMONİYA.....	316

